

Istraživanje među domaćinstvima i preduzećima, sa ciljem utvrđivanja obima i strukture sive ekonomije u Crnoj Gori

Pripremljeno za Ministarstvo finansija i socijalnog
staranja (sadašnje Ministarstvo finansija)

Autorke/i izvještaja:
Prof. dr Gorana Krstić
Milena Lazić, Ipsos Strategic Marketing
Prof. dr Branko Radulović

Sadržaj

1	Uvod i ciljevi istraživanja	6
2	Metodološke napomene	8
2.1	Istraživanje sa predstavnicima kompanija i preduzetnika u privatnom sektoru	8
2.2	Istraživanje na opštoj populaciji	8
3	Sažetak ključnih nalaza	10
	Važne napomene	10
	Ključni nalazi	10
4	Procjena sive ekonomije u Crnoj Gori u 2022.	16
4.1	Pregled metoda procjene sive ekonomije u Evropi i Crnoj Gori	16
4.2	Metodologija procjene sive ekonomije u Crnoj Gori	18
4.3	Rezultati procjene obima sive ekonomije prema metodu „Indeks sive ekonomije”	22
4.4	Poređenje obima sive ekonomije Crne Gore sa drugim evropskim zemljama	25
5	Siva ekonomija u sektoru preduzeća i preduzetnika	28
5.1	Definisanje sive ekonomije u sektoru preduzeća	28
5.2	Najvažniji oblici sive ekonomije i njihove karakteristike	29
5.3	Uticaj neformalnog poslovanja na konkurentnost preduzeća u Crnoj Gori	34
5.4	Ključni faktori koji utiču na uključivanje preduzeća u sivu ekonomiju	37
5.5	Determinante uključivanja preduzeća u sivu ekonomiju	39
6	Siva ekonomija na tržištu rada	44
6.1	Pregled novijih istraživanja neformalne zaposlenosti u Crnoj Gori	44
6.2	Definisanje neformalne zaposlenosti	45
6.3	Obim i karakteristike neformalnog zapošljavanja	45
6.4	Determinante neformalne zaposlenosti	55
6.5	Uzroci neformalnog zapošljavanja	59
6.6	Kupovina robe/ dobijanje usluga od strane neregistrovanih pružalaca usluga i robe	68
7	Ocjena prijedloga vezanih za smanjivanje neformalnog zapošljavanja i neformalnog poslovanja	75
8	Preporuke za formalizaciju sive ekonomije i neformalnog zapošljavanja	82
9	Metodologija istraživanja – detaljan prikaz	92
9.1	Istraživanje sa predstavnicima privatnih kompanija i preduzetnika	92
9.2	Istraživanje licem-u-lice na opštoj populaciji	96

10. Literatura

100

Ovo istraživanje je sproveo Ipsos za potrebe Ministarstva finansija i socijalnog staranja Vlade Crne Gore.

Stavovi i mišljenja iznijeti u ovom istraživanju ne moraju se obavezno poklapati sa stavovima i mišljenjima partnera u projektu.

Svi pojmovi u ovom izvještaju navedeni u muškom rodu odnose se na iste pojmove u ženskom rodu i obrnuto.

UVOD I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

1 Uvod i ciljevi istraživanja

Za potrebe projekta Ministarstva finansija i socijalnog staranja Vlade Crne Gore, Ipsos je realizovao istraživanje među pravnim licima, čiji osnivač nije država ni jedinica lokalne samouprave, i domaćinstvima, sa ciljem utvrđivanja obima i strukture sive ekonomije, odnosno neformalnog zapošljavanja u Crnoj Gori.

Osnovni ciljevi ovog istraživanja jesu:

- Izvršiti procjenu nivoa sive ekonomije, kao i obim i kretanje sive ekonomije u odnosu na zemlje Evropske unije (EU) i zemlje kandidate za članstvo u EU, u procentu od BDP-a,
- Utvrditi pojavne oblike sive ekonomije po djelatnostima i po regionima,
- Utvrditi udio preduzeća koja se bave sivom ekonomijom prema njihovim osnovnim karakteristikama (tip privrednog subjekta, broj zaposlenih, djelatnost, region),
- Utvrditi šta omogućava održavanje sive ekonomije i šta može ublažiti razmjere sive ekonomije,
- Identifikovati glavne uzroke sive ekonomije naročito kada je riječ o vrstama neformalnih aktivnosti i razlozima zbog kojih se preduzeća okreću tim aktivnostima,
- Utvrditi uticaj sive ekonomije na konkurentnost u Crnoj Gori,
- Utvrditi obim neformalnog zapošljavanja na tržištu rada, po djelatnostima i po regionima,
- Utvrditi stav privrednih subjekata i građana o svojoj ekonomiji, neformalnom zapošljavanju, kao i stav o kaznenim mjerama,
- Definisati preporuke za podsticaj formalizacije sive ekonomije kako bi se poboljšala crnogorska privreda i utvrditi efekte formalizacije na ekonomiju.

METODOLOŠKE NAPOMENE

2 Metodološke napomene

Projekat obuhvata dvije komponente - istraživanje sa predstavnicima kompanija i preduzetnika u privatnom sektoru, kao i istraživanje na opštoj populaciji.

2.1 Istraživanje sa predstavnicima kompanija i preduzetnika u privatnom sektoru

- Istraživanje na reprezentativnom uzorku od 316 privatnih kompanija i preduzetnika, koje nam omogućuje pouzdanu analizu na nivou djelatnosti i regiona.
- Glavni cilj ovog istraživanja je da omogući procjenu obima različitih formi sive ekonomije u različitim djelatnostima i regionima, kao i deskriptivnu i ekonometrijsku analizu karakteristika kompanija koje posluju u neformalnoj zoni.

2.2 Istraživanje na opštoj populaciji

- Istraživanje licem-u-lice u 1214 domaćinstava. Prikupljene su osnovne informacije o samom domaćinstvu, kao i o svim članovima domaćinstva uzrasta 15 do 89 godina (srodstvo sa nosiocem/ glavom domaćinstva, pol, uzrast, podaci o radnoj aktivnosti za 2945 članova domaćinstva).¹ Od svih članova domaćinstva uzrasta 15 do 89 godina koji su imali posao ili su bili aktivni tokom prethodne sedmice, slučajno je odabran jedan član sa kojim je popunjen upitnik o uslovima rada, odnosno zaposlenju, statusu, prihodima, itd. (1214 ispitanika).
- Glavni cilj ovog istraživanja jeste da pruži procjenu neformalnog zapošljavanja, kao i deskriptivnu i ekonometrijsku analizu karakteristika neformalno zaposlenih osoba.

¹ Demografske karakteristike građana uzrasta između 15 i 89 godina su sljedeće: pol (49.2% muškaraca, 50.8% žena); uzrast (16.3% osoba uzrasta 15 do 24 godina, 10.1% uzrasta 25-30 godina, 26.2% uzrasta 31-45 godina, 31.2% uzrasta 46-64 godina i 16.1% uzrasta 65+).

SAŽETAK KLJUČNIH NALAZA

3 Sažetak ključnih nalaza

Važne napomene

Od važnosti je spomenuti da je prikupljanje podataka za oba istraživanja realizovano tokom februara i marta 2022. godine², na početku primjene reformi poreske politike koje su realizovane kroz budžet 2022. godine, usvojene u Skupštini Crne Gore, i stupile na snagu 1. januara 2022. godine (u nastavku teksta: reforme poreske politike). Set predloženih reformi uključuje:

- povećanje minimalne zarade sa 250 eura na 450 eura,
- smanjenje troškova za poslodavce kroz niže poresko opterećenje na rad,
- uvođenje progresivnog oporezivanja kao efikasnijeg modela oporezivanja.

Podsticajne mjere, ali i sama izloženost poslodavaca informacijama o ovim reformama, potencijalno je imala uticaj na odgovore ispitanika o sivoj ekonomiji, naročito o priznanju da je njihovo sopstveno preduzeće uključeno u neki oblik neformalnog poslovanja.

Ključni nalazi

Prema anketnom metodu, siva ekonomija u formalnom sektoru u Crnoj Gori 2022. godine iznosi 20.6% BDP, što predstavlja smanjenje od 3.9 procentnih poena u odnosu na 2014. godinu. Procjena je urađena anketnim metodom koji se zasniva na podacima o neprijavljenim zaradama zaposlenih i neprijavljenom profitu preduzeća, koji se ne odnose na sopstveno preduzeće, već na „druga preduzeća u istoj djelatnosti“. Procjene obuhvataju samo dio sive ekonomije koji se odnosi na formalni sektor, budući da su anketirana samo registrovana preduzeća i preduzetnici. U poređenju sa drugim zemljama gdje je primijenjen ovaj metod, obim sive ekonomije Crne Gore približan je nivou u Poljskoj i Letoniji, viši nego u Litvaniji, Estoniji, a niži nego u Rusiji, Ukrajini, Kirgistanu, Moldaviji, Kosovu i Rumuniji.

Prema MIMIC metodu koji obuhvata i neformalni sektor (neregistrovana preduzeća), siva ekonomija u Crnoj Gori 2019. godine iznosila je 37.5% BDP. U periodu od 2000-2019. godine, siva ekonomija se kretala u rasponu od 35,4% do 38,8% BDP. Poslije Kosova i Sjeverne Makedonije, Crna Gora bilježi najveći obim sive ekonomije u odnosu na 47 zemalja Evrope koje su obuhvaćene ovom procjenom.

U pogledu strukture sive ekonomije prema anketnom metodu, neprijavljene zarade zaposlenih, odnosno djelimična ili potpuna isplata zarada u gotovini (u slučaju neregistrovanih zaposlenih), čine nešto veći dio sive ekonomije nego neprijavljeni poslovni višak (profit). Naime, **od €100 sive ekonomije, približno €56 čine neprijavljene zarade zaposlenih, a €44 neprijavljeni profit**. Najveći dio sive ekonomije ostvaren je u centralnom regionu Crne Gore, čak €83 (od € 100), dok je zastupljenost u južnom i sjevernom regionu bila prilično ujednačena. Približno polovina sive ekonomije je ostvarena u trgovini, a zatim slijede ostale usluge, ugostiteljstvo i saobraćaj.

Prema rezultatima Ankete o uslovima poslovanja preduzeća u Crnoj Gori, **svako treće preduzeće je uključeno u aktivnosti sive ekonomije**. U 2022. godini, prema sopstvenom priznanju vlasnika/menadžera, približno svaki

² Prikupljanje podataka u okviru istraživanja sa predstavnicima kompanija i preduzetnika u privatnom sektoru trajalo je od 14. februara do 7. marta, dok je prikupljanje podataka u istraživanju sa opštom populacijom realizovano od 22. februara do 18. marta 2022. godine.

deseti privredni subjekat u Crnoj Gori se bavio aktivnostima sive ekonomije, što predstavlja višestruko smanjenje u odnosu na 2014. godinu, kada je svako treće preduzeće bilo uključeno u ove aktivnosti. Ovakvi podaci bi mogli da ukažu na umjerenu uključenost crnogorskih preduzeća u aktivnosti sive ekonomije, imajući u vidu sklonost vlasnika/menadžera da prikrivaju svoje neregularno poslovanje, ali i zbog toga što je obuhvaćena samo siva ekonomija u registrovanim preduzećima. Međutim, prema ocjeni vlasnika/menadžera preduzeća o učešću neregistrovanih preduzeća u njihovoj djelatnosti, takvih preduzeća je bilo 24,1%, što zajedno sa 8,9% registrovanih preduzeća koja se bave sivom ekonomijom, čini da je svako treće preduzeće u Crnoj Gori uključeno u aktivnosti sive ekonomije. Posmatrano prema oblicima neformalnog poslovanja, 5,2% privrednih subjekata imalo je neformalno zaposlene, dok je 4,5% obavljalo više od 10% plaćanja u gotovini, iako su obveznici PDV-a.

Veću vjerovatnoću da obavljaju aktivnosti sive ekonomije imaju preduzetnici, pod pretpostavkom ostalih istih karakteristika zatim privredni subjekti sa većim brojem zaposlenih i privredni subjekti u sektoru ostalih usluga. Sa druge strane, preduzeća koja imaju veliki promet, kao i ona čiji je prihod od prodaje ostao na nivou prethodne godine manje su sklona aktivnostima sive ekonomije, što zajedno ukazuje da ekonomske performanse privrednog subjekta značajno determinišu njegovu uključenost u sivu ekonomiju. Rezultati ekonometrijske analize takođe pokazuju da se sa povećanjem vjerovatnoće kažnjavanja smanjuje vjerovatnoća uključivanja u sivu ekonomiju, što upućuju na zaključak da politike za smanjenje sive ekonomije treba da budu usmjerene na povećanje vjerovatnoće detekcije i kažnjavanja privrednih subjekata koji se bave sivom ekonomijom putem efikasnije kontrole od strane inspekcijskih organa.

Jedan od oblika neformalnog poslovanja jeste i poslovanje kompanija koje nijesu registrovane, koje su po procjeni poslovnih subjekata najzastupljenije u sektoru usluga, ugostiteljstva i građevinarstva. Nedostatak kapaciteta inspekcijskih službi, ali i politička zaštita, vide se kao ključni razlozi opstanka ovakvih preduzeća.

Ilustrativan podatak koji govori u prilog činjenici da je neophodno unaprjeđenje rada inspekcijskih kontrola jeste i to da iako su inspekcije (inspekcija rada, Uprava prihoda i carina, tržišne inspekcija) izvršile kontrolu u 69% preduzeća koja neformalno posluju, **tek 13%** od svih takvih preduzeća (ili tek 19.5% od svih preduzeća u kojima je vršena kontrola, a koja neformalno posluju) **je kažnjeno od strane inspekcija.** Oko 16% poslodavaca navodi da se podmićivanje inspektora zarad neplaćanja kazni dešava često ili veoma često, ali je važno naglasiti da čak polovina poslodavaca nije željela da se izjasni po ovom pitanju što može ukazivati na to da se na ovaj oblik ponašanja gleda kao na nešto neprihvatljivo bez obzira na to koliko je učestalo.

Više od 60% privatnih poslovnih subjekata navodi da u njihovu konkurenciju spadaju i poslovni subjekti koja praktikuju neki vid neformalnog poslovanja i oni u velikoj mjeri otežavaju rad preduzeća/ preduzetnika. Čak tri od četiri privredna subjekta navodi da imaju niže godišnje prihode zbog nelojalne konkurencije. Međutim, **manje od trećine kompanija iskazuje spremnost da prijavi nadležnoj inspekciji konkurentsku firmu koja posluje neformalno,** a značajan udio onih koji navode da bi datu kompaniju prijavili ne zna kojoj konkretno inspekciji bi se obratili. Nespremnost da se upliću u tuđe poslovanje, ali i uvjerenje da će i nakon prijave firme nastaviti da posluju kako su to činile ranije, ključni su razlozi zašto preduzeća ne prijavljuju neformalno poslovanje konkurenata.

Prema rezultatima Ankete o uslovima rada zaposlenih u Crnoj Gori, **svaki četvrti zaposleni (26.4%) je radio ili bez plaćenih poreza i doprinosa ili sa djelimično plaćenim porezima i doprinosima.** Naime, 15.7% zaposlenih u Crnoj Gori je radilo u neregistrovanim preduzećima ili u registrovanim preduzećima ali bez ugovora i bez plaćenih pripadajućih poreza i doprinosa za socijalno osiguranje. Pored toga, još 10.8% zaposlenih je imalo ugovor, ali su porezi i doprinosi uplaćivani samo na dio zarade, a ostatak zarade su dobijali u gotovini bez plaćanja poreza i doprinosa. U odnosu na 2014. godinu, kada je sprovedena ista Anketa, došlo je do značajnog smanjenja udjela zaposlenih koji su radili bez plaćenih poreza i doprinosa, sa 22.3% na 15.7%, dok je udio zaposlenih koji primaju dio zarade u gotovini bez plaćanja poreza i doprinosa na taj dio zarade ostao na istom nivou.

Prosječne mjesečne zarade po času formalnih radnika manje su za 4.3% u odnosu na zarade zaposlenih kojima se ne uplaćuju porezi i doprinosi, odnosno manje su za 21.3% u odnosu na zarade zaposlenih kojima se

djelimično uplaćuju porezi i doprinosi. **Približno trećina zarade zaposlenih kojima se djelimično uplaćuju porezi i doprinosi se isplaćuje u gotovini (37.1%), i ona iznosi u prosjeku €251, dok se na oko dvije trećine zarade uplaćuju porezi i doprinosi.** To znači da se porezi i doprinosi uplaćuju na iznos koji je približan minimalnoj zaradi. Ove rezultate treba tretirati kao indikativne zbog malog broja opservacija.

Najveću sklonost neformalnom zapošljavanju (radu „na crno“) imaju mlade osobe uzrasta od 15 do 24 godine, pod pretpostavkom ostalih istih karakteristika, zatim osobe sa osnovnim obrazovanjem, samozaposleni, osobe sa prethodnim radnim iskustvom kao neformalno zaposleni, radnici u poljoprivredi, građevinarstvu i ugostiteljstvu, radnici u ostalim sektorima svojine i manje uspješna preduzeća/samozaposleni u odnosu na konkurenciju³³. Kada se analiza proširi i na zaposlene koji djelimično plaćaju poreze i doprinose, muškarci imaju manju vjerovatnoću da rade kao neformalno zaposleni, pod pretpostavkom istih ostalih karakteristika, kao i zaposleni u južnom regionu Crne Gore. Ostali nalazi koji su navedeni su takođe validni, ali sa različitom veličinom uticaja, izuzev djelatnosti koje imaju različit efekat na vjerovatnoću neformalne zaposlenosti u ova dva modela. Rezultati ekonometrijske analize ukazuju nosiocima ekonomske politike na potrebu formulacije različitih pristupa u smanjenju zaposlenih koji ne plaćaju poreze i doprinose i zaposlenih koji djelimično plaćaju poreze i doprinose.

Neformalna zaposlenost za mnoge nije dobrovoljan izbor već jedina moguća opcija. **Neformalno zaposleni uslove rada u Crnoj Gori ocjenjuju kao nepovoljnije u odnosu na formalno zaposlene i to je najviše izraženo kod zaposlenih kojima se uopšte ne uplaćuju porezi i doprinosi.** Uz to, čak 4 od 5 zaposlenih „na crno“ prije bi izabralo posao koji nudi manju zaradu ali uz uplaćivanje punih poreza i doprinosa propisanih zakonom, u poređenju sa većom zaradom ali bez plaćanja poreza i doprinosa, dok bi tu istu opciju izabralo 2 od 3 zaposlena radnika koji primaju dio zarade bez plaćanja poreza i doprinosa. Dodatno, za neformalnu zaposlenost nijesu karakteristični samo privremeni poslovi, jer među onima koji rade na taj način čak 31% taj posao obavlja duže od 10 godina, što će za posljedicu imati znatno niže penzije i prihode u starosti.

Uvjerenje da poslodavci pribjegavaju neformalnom poslovanju kako bi opstali na tržištu i bili konkurentni je rasprostranjeno. Takva relativizacija može imati štetne posledice jer neformalno zaposleni na taj način opravdavaju svoju poziciju, pri tome, uplašeni od gubitka posla, uz malo poznatih pozitivnih primjera da će država stati na njihovu stranu, odustaju od prijavljivanja i obraćanja institucijama da kazne njihove poslodavce. S ovim u vezi, čak petina zaposlenih građana dijeli mišljenje da država namjerno ne čini ništa kada je riječ o borbi protiv neformalnog zapošljavanja i da poslodavci imaju prećutno odobrenje da neformalno zapošljavaju radnike (22%).

S druge strane, visok procenat **preduzeća koja neformalno posluju je u prethodnoj godini ostvario dobit (63%).** Dalje, čak **dva od pet preduzeća koja neformalno posluju** navodi da je **ukupan prihod** od prodaje robe i usluga koje je preduzeće ostvarilo **u 2021. godini porastao u poređenju sa 2020. godinom.** Ne treba zanemariti ni podatak da **20% preduzeća koja neformalno posluju smatraju da je njihovo preduzeće uspješnije od drugih ili jedno od najuspješnijih preduzeća u svojoj djelatnosti,** iako je ovaj procenat veći među preduzećima koja navode da u potpunosti posluju u formalnoj zoni (28%). Upravo ova grupa preduzeća može predstavljati interesantnu grupu na koju treba usmjeriti buduće mjere namijenjene suzbijanju neformalnog poslovanja u Crnoj Gori.

³³ Ovi rezultati ekonometrijske analize pokazuju neto uticaj svakog faktora pojedinačno, koji je uključen u model (npr. obrazovanje) na odluku pojedinca da bude neformalno zaposlen, pod pretpostavkom da ostali faktori/karakteristike ostanu nepromenjene (starost, lokacija, djelatnost i druge varijable u modelu). Detaljnije u delu 6.4.

Pored nepovoljne ekonomske situacije i kontrole poslovanja preduzeća, kao značajan faktor za pojavu neformalnog zapošljavanja percipiraju se visoki nameti, u vidu poreza i doprinosa i slabi rezultati poslovanja preduzeća.

Kupovina robe odnosno dobijanje usluga od strane neregistrovanih pružalaca usluga i robe još jedan je vid indirektnog učešća građana u sivoj ekonomiji koji je široko rasprostranjen među zaposlenim građanima Crne Gore. Čak 70% zaposlenih građana navodi da su kupovali robu ili dobijali usluge od strane neregistrovanih poslovnih subjekata, iako je iznos novca koji potroše na mjesečnom nivou kod većine bio niži u poređenju sa registrovanim entitetima. Finansije za većinu građana predstavljaju ključni faktor opredjeljenja za kupovinu proizvoda od strane neregistrovanih lica/ preduzeća, navodeći da su kod njih proizvodi jeftiniji.

S druge strane, tri četvrtine zaposlenih navodi da prilikom kupovine uvijek ili često dobijaju fiskalne račune (75%). Sličan udio ipak ne bi prijavio prodajno mjesto koje nije izdalo fiskalni račun (77%), a dvije trećine ne zatraži fiskalni račun u slučaju da im isti nije izdat pri kupovini (64%). Razlozi za traženje fiskalnog računa prevashodno su lične prirode i ni na koji način nijesu povezani sa fiskalnim funkcionisanjem države Crne Gore u smislu plaćanja poreza i drugih javnih dažbina, borbe sa sivom ekonomijom i sl., što bi u praksi značilo redovnije i urednije priliv sredstava u državni budžet. Gotovina još uvijek predstavlja najčešći oblik plaćanja u Crnoj Gori među zaposlenim građanima.

Visok udio predstavnika privrednog sektora ne zna da navede šta bi bila najbolja stimulatívna mjera za formalizaciju celokupnog poslovanja njihovog, ili njima sličnog preduzeća (40%), a na prvom mjestu svaki peti navodi smanjenje poreza i doprinosa. Manje od 10% privrednih subjekata kao podstičuću mjeru izdvaja bolju kontrolu rada preduzeća, odnosno kaznenu politiku. Iako najveći udio smatra da visina kazni treba da ostane kakva jeste (40%), više od četvrtine predstavnika preduzeća smatra da bi postojeće kazne za različite vidove neformalnog poslovanja trebalo povećati (29%).

Oko dvije trećine privrednika podržava ideju uvođenja fleksibilnijih oblika zapošljavanja u cilju smanjenja obima neformalnog zapošljavanja, mada polovina njenih zagovornika nije u stanju da precizira date alternativne oblike. Najfrekventnije navođeni su probni rad/ prijavljivanje na manji broj sati/ povremeni i privremeni rad, a potom pojednostavljene procedure u vezi sa zapošljavanjem stranaca.

Više od polovine i predstavnika preduzeća i zaposlenih građana nije u stanju da precizira koje su kazne zapriječene zakonom ako se utvrdi da je neko preduzeće neformalno zapošljavalo radnike. Kada je riječ o adekvatnosti ovih kazni uzevši u obzir i njihov obim ali i tip, skoro 60% predstavnika privrednog sektora, odnosno dvije trećine zaposlenih građana smatra da je potrebno na neki način prilagoditi ih. Kao sa kaznama za preduzeća koja neformalno zapošljavaju radnike, više od polovine zaposlenih stanovnika nije u stanju da precizira koje su kazne zapriječene zakonom ukoliko se utvrdi da je neko samostalno obavljao djelatnost a nije uplaćivao pripadajuće doprinose i poreze na svoja primanja.

Na osnovu rezultata istraživanja i relevantnih izvještaja organa i zakonskih tekstova, u izvještaju prikazujemo potencijalne mjere odvracanja, kao i stimulatívne i druge mjere usmjerene ka suzbijanju sive ekonomije. Iako su Akcionim planom koji je Vlada Crne Gore usvojila 2017. godine bile predviđene kako represivne, preventivne, tako i podsticajne mjere, naglasak je prije svega bio na mjerama koje su se ticale otkrivanja i kažnjavanja. Stimulatívne mjere nijesu bile dovoljno operacionalizovane, te je njihova implementacija mahom izostala. Tokom istraživanja neke od ključnih mjera koje se ticu poreskog opterećenja rada kako bi se stvorili uslovi za smanjenje "sive ekonomije" na tržištu rada odnosno podstaklo formalno zapošljavanje usvojene su i implementirane reformama poreske politike koje su realizovane kroz budžet 2022. godine, usvojene u Skupštini Crne Gore.

U domenu restriktivnih mjera, predloženo je prevashodno sprovođenje funkcionalne analize inspekcija relevantnih za suzbijanje sive ekonomije. Taj korak je neophodan kako bi se sagledali kapaciteti, potrebni resursi i izvršila optimizacija rada relevantnih inspekcija. Prateći korak je analiza i usklađivanje kaznenih odredbi (novčanih kazni, zabrane poslovanja i prekršajnih pravila) i diskrecionih prava inspekcija u kontekstu sive ekonomije. Time bi se osigurala ujednačena primjena i pronalaženje adekvatnog balansa u kaznenoj politici.

Treći korak se odnosi na preporuke koje se tiču Zakona o inspekcijском nadzoru - uvođenje kontrolnih lista i omogućavanje uviđaja u stambenim objektima, čime bi bio omogućen efikasniji inspekcijски nadzor. Konačno, na percepciju rizika mogle bi da utiču i primjena mjera poput slanja pisama putem kojih bi se rizični subjekti obavještavali o posljedicama neformalnog poslovanja, odnosno uključivanje zabilježbi o licima kojima su izrečene sankcije. Neke druge preporuke, poput učestalijih rotacija ili primjene sporazuma o priznanju za inspekcije Sektora za zaštitu tržišta i ekonomije UIP i Sektora za operativu u oblasti inspekcijskog nadzora Uprave prihoda i carina mogu dodatno poboljšati performanse u domenu inspekcijskog nadzora, odnosno otkrivanja i kažnjavanja.

Stimulativne (podsticajne) mjere usmjerene su ka omogućavanju i nagrađivanju formalizacije. Podsticajne mjere mogu biti (1) preventivne – podsticaj ostanku u formalnoj, odnosno demotivisanju prelaska u neformalnu ekonomiju, odnosno (2) sanacione mjere koje podstiču prelazak iz sive u formalnu ekonomiju. Predložen je niz preventivnih mjera usmjerenih na sprečavanje novog ulaska u sivu ekonomije, odnosno na prelazak učesnika u formalni sektor. Predložene mjere obuhvataju smanjenje regulatornog opterećenja, uvođenje novih nestandardnih oblika angažovanja, i pojednostavljen način radnog angažovanja u domenu određenih poslova u okviru domaćinstava. Jedna od mjera kojom bi se olakšalo započinjanje biznisa je uvođenje MMSP testa shodno najboljoj praksi EU u crnogorski okvir ex-ante analize efekata propisa. Poseban set mjera odnosi se na podsticanje korišćenja kartica, odnosno smanjenje gotovinskih transakcija. Takođe, predviđen je i set mjera koje su u vezi sa sivom ekonomijom i specifičnih aspekata poreske evazije poput obračuna poreskog jaza sa osvrtom na metodološka pitanja, kao i regulisanja pitanja transfernih cijena.

Većina predloženih mjera se može sprovoditi sinhronizovano. Na osnovu prethodnog iskustva, potrebno je prilikom izrade novog dokumenta javne politike posebnu pažnju pokloniti jasnim indikatorima na osnovu kojih će se vršiti praćenje implementacije. Nedostatak prethodnog dokumenta je odsustvo jasno postavljenih ciljeva i indikatora na osnovu kojih bi se pratili efekti sprovedenih aktivnosti. Pretpostavka za usvajanje i uspješno sprovođenje mjera je revitalizacija Komisije ili uspostavljanje novog koordinacionog tijela za usmjeravanje aktivnosti na suzbijanju sive ekonomije koje bi upravljali pripremom i sprovođenjem novog programa i akcionog plana.

**PROCJENA SIVE
EKONOMIJE U CRNOJ
GORI U 2022.**

4 Procjena sive ekonomije u Crnoj Gori u 2022.

4.1 Pregled metoda procjene sive ekonomije u Evropi i Crnoj Gori

Procjene sive ekonomije zemalja jugoistočne Evrope uglavnom su se zasnivale na **indirektnim metodama** koje polaze od saznanja da obavljanje ekonomskih aktivnosti, bilo registrovanih ili neregistrovanih, ostavlja vidljive tragove u različitim oblastima, kao što je potrošnja električne energije, korišćenje gotovine, obim transakcija, stope aktivnosti i slično. Ovi metodi najčešće polaze od ekonomskih i drugih indikatora koji u sebi sadrže efekte sive ekonomije, jer se po svojoj prirodi (definiciji) odnose na ukupnu ekonomsku aktivnost (registrovanu i neregistrovanu), pa se siva ekonomija procjenjuje oduzimanjem registrovane ekonomske aktivnosti od stvarne, ukupne ekonomske aktivnosti. Ovi metodi su korišćeni u zemljama centralne i istočne Evrope od kraja osamdesetih godina 20 vijeka.

Tako je metod potrošnje električne energije (fizičkog inputa) postao popularan sa radovima Kaufmana i Kaliberde (Kaufmann and Kaliberda, 1996), Džonsona (Johnson et al., 1997) i Lacka (Lacko, 2000). On se zasniva na pretpostavci da je dinamika potrošnje električne energije dobar indikator kretanja ukupnog BDP, pa je razlika u kretanju ukupnog BDP (uključujući sivu ekonomiju) i registrovanog BDP posljedica postojanja sive ekonomije. Navedene studije se kritički razmatraju od strane pojedinih autora koji zastupaju stav da u neregularnim ekonomskim uslovima ovaj metod ne daje dobre rezultate i da je procijenjena veličina sive ekonomije u velikoj mjeri istorijski fenomen (vezan za komunističku prošlost ovih zemalja), kao i da je u određenoj mjeri određuju institucionalni činioci (Belew, 2003).

Metod zasnovan na principu poštovanja poreskih propisa kod domaćinstava (*household tax compliance*, HTC metod) koristili su Kristi i Holcner (2004) za više zemalja iz regiona jugoistočne Evrope i srednje i istočne Evrope i Baltika, kao i Šnajder (Schneider et al., 2015) za procjenu sive ekonomije Srbije. Njihov pristup se zasniva na podacima potrošnje domaćinstava i ukupnih prihoda države od poreza na dohodak građana i doprinosa za socijalno osiguranje. Stopa sive ekonomija u sektoru domaćinstva, definisana kao učešće neprijavljenog dohotka domaćinstava u BDP-u, izračunava se kao razlika između ukupnog, oporezivog dohotka domaćinstava i prijavljenog i oporezovanog dohotka domaćinstava. Ovaj metod nije mogao biti korišćen u procjeni sive ekonomije Crne Gore budući da je posljednja Anketa o potrošnji domaćinstva koja se koristi za ovu procjenu sprovedena 2017. godine.

Karakteristika većine indirektnih metoda kojima je procjenjivan obim sive ekonomije jeste što se razmatra samo jedan indikator koji pokazuje sve efekte sive ekonomije. Međutim, posljedice sive ekonomije javljaju se istovremeno na tržištima proizvodnje, radne snage i novca.

Za razliku od većine indirektnih metoda koji se baziraju samo na jednom indikatoru sive ekonomije, u MIMIC (Multiple Indicator Multiple Causes) modelu obuhvataju se višestruki uzroci postojanja i rasta sive ekonomije (npr. poresko opterećenje, regulatorno opterećenje, poreski moral, nezaposlenost, itd), kao i višestruki efekti sive ekonomije ili indikatora (npr. stopa aktivnosti, nedjeljni časovi rada, itd). MIMIC model tretira obim sive ekonomije kao latentnu "neopaženu" varijablu, a strukturne jednačine povezuju sivu ekonomiju sa njenim uzrocima i indikatorima. Na osnovu raspoloživih podataka o uzrocima i indikatorima, koeficijenti modela se ocjenjuju metodom maksimalne vjerodostojnosti. Ovaj metod korišćen je za procjenu sive ekonomije zemalja centralne i istočne Evrope (Schneider, Buehn and Montenegro, 2010; Garvanlieva, Andonov and Nikolov 2012) uključujući i Srbiju (Schneider et al., 2015; MMF 2021), kao i Crnu Goru (MMF, 2021). Detaljnije o MIMIC metodu koji je korišćen za procjenu sive ekonomije Crne Gore u periodu od 2010. do 2019. godine govorićemo u

narednom dijelu. Ostali indirektni metodi, metod transakcija, metod tražnje gotovine, metod razlike između dohotka i potrošnje domaćinstva manje su korišćeni u procjeni sive ekonomije zemalja jugoistočne Evrope.

Glavna prednost indirektnih metoda je što njihova primjena ne zahtijeva previše vremena i novca, i što se relativno lako mogu primijeniti za poređenje sive ekonomije po zemljama i/ili tokom vremena. Glavna ograničenja ovih metoda su (Putnins and Sauka, 2015): (a) nije jasno koji dio sive ekonomije je obuhvaćen; (b) veoma često se zasnivaju na uprošćenim pretpostavkama; (c) metodi nijesu stabilni, pa promjena pretpostavki značajno utiče na dobijene rezultate.

U okviru **direktnih metoda**, posebno važan je metod razlike u sistemu nacionalnih računa, koji koriste nacionalni statistički zavodi kako bi upotpunili obuhvat BDP za neobuhvaćenu ekonomiju. U pitanju su proizvodne aktivnosti koji nijesu direktno opazive, a koje treba da budu obuhvaćene zvaničnim obračunom BDP (Eurostat, 2013). Tokom 2004-2005. godine, Eurostat i OECD inicirali su regionalni projekat o neobuhvaćenoj ekonomiji zemalja Zapadnog Balkana. Komponente neobuhvaćene ekonomije su identifikovane primjenom Eurostat tabelarnog pristupa, a zatim i kvantifikovane kako bi se procijenila veličina ukupne korekcije BDP (Ahmad, 2007). Mnoge zemlje uključujući i Crnu Goru uglavnom su koristile "ekspertski metod" koji je podrazumijevao konsultacije sa poreskim inspektorima, računovođama i drugim osobama koje raspolažu informacijama iz ove oblasti, uz korišćenje Anketa o radnoj snazi kao dopunskog izvora. Takođe su korišćene i *ad hoc* ankete za oblasti gdje redovna istraživanja nijesu od koristi, kao i tabele ponude i upotrebe kako bi se informacije o ponudi nekog proizvoda i usluge poredile sa finalnom i međufaznom potrošnjom tih proizvoda i usluga u cilju otkrivanja mogućeg neprijavlivanja aktivnosti. Procjena neobuhvaćene ekonomije u Crnoj Gori iznosila je 7.8% BDP u 2002, 14.6% u Srbiji u 2003. godini. Statistički zavodi 40 većinom razvijenih zemalja i zemalja u tranziciji korigovali su BDP u iznosu od 0.8% do 31.6% za aktivnosti u neobuhvaćenoj ekonomiji u 2008. godini (World Bank, 2021), dok se ovi iznosi za 16 zemalja OECDa za nešto kasniji period (2011-2012) kreću od 1% u Norveškoj do 17.5% u Italiji (IMF, 2021).

Do nedavno, drugi direktni metodi koji se zasnivaju na podacima dobijenih iz reprezentativnih anketa ili na podacima statistike o prihodima poreskih obveznika, nijesu obilato korišćeni za procjenu sive ekonomije. Većina istraživanja bazirala se na anketama domaćinstva (Brugt Kazemier and Rob van Eck 1992, Reilly and Krstić 2003; Jan Hanousek and Filip Palda 2004; Klarita Gerxhani 2007; European Commission 2007; SELDI, 2016, 2020), a znatno manje istraživanja se zasnivalo na anketama preduzeća u analizi karakteristika i determinanti njihovog uključivanja u aktivnosti sive ekonomije (Colin Williams 2006; Lindsay M. Tedds 2010; John Hudson et al. 2012; Putninš and Sauka 2015). Izuzetak je Anketa preduzeća Svjetske banke koja je obuhvatila 140 zemalja u periodu 2006-2018. i Anketa menadžera Svjetskog ekonomskog foruma koja je obuhvatila 154 zemlje tokom 2008-2018. godine, koje omogućuju izračunavanje nekoliko indikatora neformalnosti na osnovu percepcije predstavnika preduzeća, od procenta preduzeća koja za konkurenciju imaju neformalna preduzeća pa do procenta ekonomske aktivnosti koji po njihovom mišljenju nije prijavljen ili registrovan (World Bank 2021).

U posljednjih desetak godina, ankete preduzeća dobijaju sve više na značaju sa razvojem metoda „Indeks sive ekonomije“ koji je prvi put korišćen za procjenu sive ekonomije Letonije, Estonije i Litvanije (Putninš i Sauka 2012). Ovaj metod se zasniva na prihodnom metodu obračuna BDP i podacima ankete preduzeća o neprijavljenim zaradama zaposlenih i neprijavljenom profitu preduzeća. Primijenjen je u procjeni sive ekonomije Crne Gore (Ipsos, 2015), Srbije (Krstić i Radulović, 2018), Moldavije i Rumunije (Putninš, Sauka and Davidescu, 2018), Poljske (Nikulin and Lechmann, 2021), Rusije (Putninš and Sauka, 2020) i Ukrajine (Lysa, O. et al., 2022).

Istraživanje sive ekonomije Srbije iz 2012. godine (Schneider et al., 2015) bazirano je na sličnoj metodologiji prema kojoj su dva najvažnija oblika sive ekonomije, neprijavljene zarade i nelegalni promet proizvoda, korišćeni za makro procjenu sive ekonomije na osnovu anketnih podataka o neformalnom poslovanju preduzeća. Centar za istraživanje demokratije u Bugarskoj (SELDI, 2016) definisao je indeks sive ekonomije preduzeća, na osnovu anketnih podataka, koji uključuje nekoliko komponenata, a jedna od njih je obim sive ekonomije koji je baziran na subjektivnoj percepciji predstavnika preduzeća o veličini sive ekonomije u zemlji i u njihovoj djelatnosti.

Direktni metodi otklanjaju mnoge nedostatke indirektnih metoda. Prvo, mogu se primjenjivati u zemljama u tranziciji gdje većina indirektnih metoda ne pruža pouzdane procjene sive ekonomije, budući da se oslanjaju na mnoge pretpostavke koje najčešće nijesu ispunjene. Drugo, uporedivost sive ekonomije između zemalja i tokom vremena može se postići korišćenjem skupa standardizovanih anketnih pitanja za mjerenje aktivnosti sive ekonomije. To može biti veoma korisno za dizajniranje i evaluaciju mjera politike za smanjenje sive ekonomije tokom vremena. Treće, ovaj metod daje podatke o strukturi sive ekonomije (između sektora, regiona i drugih karakteristika privrednih subjekata koji ih obavljaju) i determinantama uključivanja preduzeća u sivu ekonomiju, što može biti od koristi za donosiocima politika. Na kraju, još jedna prednost ovog metoda je brza dostupnost podataka procjene, čak prije samog obračuna BDP za godinu u kojoj je anketa sprovedena. Nedostatak direktnih metoda koji se zasnivaju na anketama je što su ona relativno skupa zbog potrebe anketiranja stanovništva ili preduzeća i definisanja reprezentativnog uzorka, kao i podcijenjenost sive ekonomije koja se može javiti zbog djelimičnog ili potpunog prikrivanja ovih aktivnosti od strane ispitanika. U narednom dijelu pokazaćemo kako se ovaj problem može djelimično otkloniti.

Makro procjene sive ekonomije u Crnoj Gori u odnosu na bruto domaći proizvod (BDP) bile su sporadične. Procjene su se uglavnom odnosile na pojedine oblike sive ekonomije, kao što je neformalna zaposlenost ili nelegalni promet proizvoda o kojima će biti riječi u poglavlju 4.3. U Ekonomskom i fiskalnom programu Crne Gore za period 2007-2010. navedeno je da je procjena sive ekonomije u Crnoj Gori na nivou od oko 20% BDP. Prva kompletna procjena sive ekonomije Crne Gore u odnosu na BDP urađena je 2014. godine korišćenjem metoda Indeks sive ekonomije kada je siva ekonomija procijenjena na 24.5% BDP (Ipsos, 2015; UNDP, 2015). Prve procjene sive ekonomije za Crnu Goru prema MIMIC metodu pokazuju da se siva ekonomija kretala u rasponu od 36% do 39% BDP u periodu od 2000. do 2019. godine (IMF, 2021). Potrebno je napomenuti da ove procjene sive ekonomije nijesu uporedive sa procjenom prema metodu Indeks sive ekonomije, jer su korišćene različite definicije sive ekonomije o čemu ćemo detaljnije govoriti u sljedećem poglavlju.

4.2 Metodologija procjene sive ekonomije u Crnoj Gori

4.2.1 Metod „Indeks sive ekonomije”

Siva ekonomija u ovom istraživanju se definiše kao neprijavljeni dohodak registrovanih preduzeća koja obavljaju legalne tržišne aktivnosti koje se namjerno prikrivaju od državnih organa. To znači da se ne uključuje dohodak ostvaren od proizvodnje ilegalnih roba i usluga, pošto to nije obuhvaćeno definicijom sive ekonomije.

Siva ekonomija je procijenjena korišćenjem anketnog metoda pod nazivom „Indeks sive ekonomije“ koji je primijenjen u procjeni sive ekonomije Crne Gore 2014. godine (Ipsos, 2015). On se zasniva na prihodnom metodu obračuna BDP i podacima ankete preduzeća o neprijavljenim zaradama zaposlenih i neprijavljenom profitu preduzeća. Naime, BDP prema prihodnom metodu čine bruto plate zaposlenih i bruto poslovni višak i mješoviti dohodak (profit preduzeća). Prema tome, siva ekonomija se može procijeniti kao zbir neprijavljenih naknada zaposlenih i neprijavljenog profita preduzeća. Neprijavljene zarade zaposlenih obuhvataju zarade neregistrovanih zaposlenih (zaposleni bez ugovora), kao i zarade registrovanih zaposlenih kojima je dio plate isplaćen u gotovini (bez plaćanja poreza i doprinosa za socijalno osiguranje).

Podaci o ovim komponentama sive ekonomije dobijaju se iz ankete registrovanih privrednih subjekata o uslovima poslovanja, budući da su anketirani menadžeri ili vlasnici preduzeća najbolje upoznati sa ovim aktivnostima, i kada je u pitanju sopstveno preduzeće, i kada su u pitanju druga preduzeća u istoj djelatnosti. Ovaj metod polazi od indirektnih odgovora vlasnika/menadžera preduzeća o neformalnom poslovanju „drugih preduzeća u istoj djelatnosti“. To znači da se ne radi o priznavanju vlasnika/menadžera o sopstvenoj uključenosti u sivu ekonomiju, već o njihovim saznanjima o tome kako posluju „druga preduzeća u njihovoj djelatnosti“, budući da su oni u jedinstvenoj poziciji da su istovremeno upoznati sa obje komponente sive ekonomije – neprijavljenim zaradama zaposlenih i neprijavljenim profitom preduzeća (Putniš and Sauka 2015). Anketa o uslovima poslovanja preduzeća (privrednih društava i preduzetnika) u Crnoj Gori koncipirana je tako

da sadrži sva neophodna pitanja za procjenu sive ekonomije po ovom metodu, po uzoru na upitnik koji je korišćen za procjenu sive ekonomije po tom metodu 2014. godine. Detaljnije o ovoj Anketi vidjeti u narednom dijelu.

U prvom koraku, neprijavljeni poslovni višak (profit) privrednog subjekta i ($NPpv_i$) procijenjen je direktno na osnovu pitanja iz ankete⁴. Neprijavljene naknade zaposlenih sastoje se iz dvije komponente: neprijavljivanja dijela zarada (plata) zaposlenih koja se isplaćuje u gotovini (NPp_i) i dijela neprijavljenih zaposlenih radnika (NPz_i) kojima se cjelokupna zarada isplaćuje u gotovini. Pretpostavlja se da su zarade neprijavljenih radnika u prosjeku jednake zaradama prijavljenih radnika. Uzimajući u obzir obje komponente na osnovu odgovarajućih pitanja iz upitnika⁵, ukupna neprijavljena proporcija naknada zaposlenih ($NPnz_i$) je:

$$NPnz_i = 1 - (1 - NPp_i)(1 - NPz_i) \quad (1)$$

U sljedećem koraku definiše se ponderisani prosjek neprijavljenog ličnog i poslovnog dohotka za svakog privrednog subjekta koji predstavlja procjenu neprijavljene (sive) proporcije dohotka privrednog subjekta:

$$Sivaproorcija = \alpha NPnz_i + (1 - \alpha) NPpv_i \quad (2)$$

gdje je α odnos naknada zaposlenih i zbira naknada zaposlenih i bruto poslovnog viška privrednih subjekata. Ponderisanje prosječnih neprijavljenih vrijednosti umjesto korišćenje običnog prosjeka ovih vrijednosti je važno kako bi *indeks sive ekonomije* mogao biti interpretiran kao proporcija BDP. Na primjer, pretpostavimo da stvarni BDP od 100 jedinica čine plate zaposlenih koje iznose 80 i poslovni višak od 20. Pretpostavimo da su plate potcijenjene za 50%, a poslovni višak za 10% što daje registrovani BDP od $40 + 18 = 58$. U ovom primjeru siva ekonomija iznosi 42% stvarnog BDP, što je $(100 - 58) / 100$. Ponderisani prosjek ove dvije proporcije predstavlja procjenu sive ekonomije: $(0.8)(50\%) + (1 - 0.8)(10\%) = 42\%$.

U posljednjem koraku, indeks sive ekonomije zemlje dobija se kao ponderisani prosjek neprijavljene proizvodnje (*siva proporcija_i*) privrednih subjekata u reprezentativnom uzorku.

$$INDEXse = \sum_{i=1}^N w_i Sivaproorcija_i \quad (3)$$

Ponderi w_i predstavljaju relativan doprinos svakog privrednog subjekta formiranju BDP, koji se aproksimiraju relativnim iznosom isplaćenih zarada privrednog subjekta, odnosno, učešćem isplaćenih zarada privrednog subjekta u ukupnoj sumi zarada svih privrednih subjekata u reprezentativnom uzorku. Kao i u prethodnom koraku, ova ponderacija obezbjeđuje da *indeks sive ekonomije* odražava proporciju BDP.

Budući da su anketom obuhvaćena samo registrovana preduzeća i preduzetnici, ovaj metod obuhvata procjenu sive ekonomije u procentu od BDP koja se odnosi samo na formalni sektor (registrovana preduzeća). Međutim, anketa omogućuje da se na osnovu procjene vlasnika/menadžera o procentu neregistrovanih preduzeća u

⁴ Pitanje glasi: „Molim Vas približno procijenite procenat neprijavljivanja poslovnog viška (profita) od strane preduzeća/preduzetnika u Vašoj djelatnosti?“

⁵ To su sljedeća dva pitanja:

P1. „Neki ljudi kažu da se jednom dijelu radnika koji rade u preduzećima poput Vašeg u Vašoj djelatnosti uplaćuju doprinosi samo na jedan dio plate, a da ostatak na koji se ne plaćaju pripadajući porezi i doprinosi primaju u gotovini. Šta mislite, na koji dio ukupne zarade se, u prosjeku, ne uplaćuju pripadajući porezi i doprinosi u preduzećima poput Vašeg u istoj djelatnosti?“

P2. „Vaše procjene su nam jako važne. Po Vašoj procjeni, od ukupnog broja radnika koji su angažovani u preduzećima u istoj djelatnosti (organizacijama, institucijama), kom procentu radnika se uplaćuju puni porezi i doprinosi na plate, za koliko se uplaćuju samo djelimično porezi i doprinosi na plate, a za koliko se uopšte ne uplaćuju porezi i doprinosi?“

njihovoj djelatnosti dobije i učešće neregistrovanih privrednih subjekata u ukupnom broju privrednih subjekata, kao dodatni indikator rasprostranjenosti sive ekonomije.

4.2.2 Dizajn ankete

Osnovni izvor podataka za procjenu sive ekonomije Crne Gore je Anketa o uslovima poslovanja preduzeća u Crnoj Gori. Anketa je sprovedena tokom februara i marta 2022. godine na teritoriji Crne Gore, a uzorak je obuhvatio 316 privrednih subjekata, odnosno 283 privredna društava i 33 preduzetnika. Većina ispitanika su bili vlasnici ili menadžeri privrednih subjekata. Podaci su prikupljeni metodom telefonskog anketiranja (oko 80% realizovanog uzorka) kao i metodom licem u lice (oko 20% uzorka).

Anketa je sprovedena na jednoetapnom stratifikovanom uzorku privrednih subjekata. Uzorački okvir je zasnovan na listi svih aktivnih privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) registrovanih u Centralnom registru privrednih subjekata (baza za 2021. godinu). Stratumi su definisani na osnovu regiona, sektora ekonomske aktivnosti, veličine privrednog subjekta prema broju zaposlenih i tipu privrednog subjekta (privredno društvo/ preduzetnik). Alokacija uzorka po stratumima je proporcionalna veličini stratuma. Podaci su reprezentativni na nacionalnom nivou i po navedenim stratumima (region, djelatnost, veličina privrednog subjekta i tip privrednog subjekta).

Sadržina pitanja u upitniku, njihov redosljed i formulacija, kao i pristup anketara, prilagođeni su tako da što manje utiču na pristrasnost ispitanika kako bi se smanjio uticaj prikrivanja neregularnog poslovanja na rezultate ankete. Korišćene su razne tehnike koje su se u prethodnim istraživanjima pokazale kao dobre u dobijanju što iskrenijih odgovora (npr. Kazemier and van Eck, 1992; Hanousek and Palda, 2004, Gerxhani, 2007, Krstić, 2015). To znači, pored ostalog, da se ispitanici postupno uvode u pitanja koja su najosjetljivija, koja obično slijede poslije manje osjetljivih pitanja.

Pored pitanja koja se odnose na uključenost anketiranog preduzeća u pojedine oblike sive ekonomije, postavljena su i pitanja koja se odnose na subjektivan stav vlasnika/direktora preduzeća o uključenosti drugih preduzeća iz iste djelatnosti u te aktivnosti. Ovaj pristup je opisan kao metod koji daje iskrenije odgovore (Gerxhani, 2007) i korišćen je u istraživanju Hanousek and Palda (2004), Sauka (2008), kao i Putniš i Sauka (2012). Kod najvažnijih oblika sive ekonomije, ista pitanja su postavljena vlasniku/direktoru preduzeća o uključenosti sopstvenog preduzeća u aktivnosti sive ekonomije kao i o uključenosti drugih preduzeća iz iste djelatnosti prema njegovoj subjektivnoj ocjeni. Istraživanje Sauka (2008), kao i Krstić (2015) i Krstić i Radulović (2018) su pokazala da iako se pitanja postavljaju indirektno, odgovori vlasnika/direktora se mogu odnositi na konkretno preduzeće koje predstavlja.

Upitnik se sastoji iz nekoliko modula. Prvi modul se odnosi na opšte informacije o preduzeću, kao što su tip, veličina, svojinska struktura, godina osnivanja, djelatnost, vrijednost profita i prodaje i sl. Drugi modul prikuplja informacije o poslovanju preduzeća i problemima sa kojima se susreću, polazeći od manje osjetljivih pitanja pa do onih osjetljivijih koja se odnose na uključenost sopstvenog preduzeća i drugih preduzeća iz iste djelatnosti u aktivnosti sive ekonomije. Treći modul obuhvata pitanja koja se odnose na tržišnu poziciju preduzeća u odnosu na konkurente. Četvrti modul upitnika se odnosi na uzroke neformalnog poslovanja i motive učesnika, kao i na sposobnost poreske uprave i inspekcijских organa da otkriju i kazne učesnike sive ekonomije, dok posljednji modul obuhvata pitanja koja se odnose na predloge za politiku smanjenja neformalnog poslovanja. Najveći broj pitanja su identična kao u prethodnoj Anketi koja je sprovedena u Crnoj Gori 2014. godine.

Anketom su obuhvaćena samo preduzeća i preduzetnici koji su registrovani kod Centralnog registra privrednih subjekata Crne Gore, dok neregistrovana preduzeća i/ili mala privatna preduzeća koja nijesu formalno konstituisana kao pravni entiteti, nijesu obuhvaćena. To znači da je obuhvaćen samo jedan dio sive ekonomije, i to onaj koji se odnosi na formalni sektor (registrovana preduzeća). Procjene neformalne zaposlenosti Međunarodne organizacije rada (ILO, 2018) koja je obuhvatila skoro sve zemalje svijeta, ukazuju da zaposlenost u neregistrovanim preduzećima nadmašuje neformalnu zaposlenost u registrovanim preduzećima i domaćinstvima.

4.2.3 MIMIC metod

MIMIC metod procjenjuje sivu ekonomiju koja se definiše kao skup svih legalnih tržišnih aktivnosti koje se namjerno prikrivaju od državnih organa i koje bi, da su obuhvaćene, doprinijele stvaranju BDP. Razlozi prikrivanja ovih aktivnosti mogu biti sljedeći: izbjegavanje poreza na dobit odnosno dohodak, dodatu vrijednost ili drugih poreza; izbjegavanje doprinosa za socijalno i zdravstveno osiguranje; izbjegavanje pojedinih zakonskih standarda koji važe na tržištu rada, kao što su minimalna zarada, maksimalno radno vrijeme, bezbjednosni standardi itd; i izbjegavanje pojedinih administrativnih procedura, kao što su popunjavanje statističkih upitnika ili administrativnih obrazaca (Šnajder i drugi, 2010). Uopšte uzevši, siva ekonomija prema ovom metodu se odnosi na legalne, a ne ilegalne aktivnosti, a takođe se ne obuhvataju aktivnosti „uradi sam”, dobrotvorne aktivnosti i rad u domaćinstvu, budući da one ne spadaju u granice proizvodnje BDP.⁶

U pristupu MIMIC modela (*multiple indicators, multiple causes*, odnosno „višestruki pokazatelji, višestruki uzroci“), kao što je navedeno u prethodnom dijelu, razmatraju se višestruki uzroci postojanja i kretanja sive ekonomije, kao i višestruki efekti sive ekonomije tokom vremena kroz više promjenljivih koje služe kao indikatori. Metod se zasniva na statističkoj teoriji latentnih varijabli, prema kojoj se u obzir uzima više uzroka i više indikatora pojave koja se mjeri.

U MIMIC modelu veličina sive ekonomije je predstavljena latentnom varijablom (indeksom) zajedno sa svojim uzrocima i indikatorima koji se mjere (IMF, 2021). Ova latentna varijabla se koristi u sistemu od dvije jednačine: (1) kao zavisna varijabla sa svojim uzrocima koji su predstavljeni objašnjavajućim varijablama i (2) kao objašnjavajuća varijabla za indikatore neformalnosti. Jednačine se istovremeno ocjenjuju, a ocijenjene vrijednosti latentne varijable se koriste za procjenu veličine sive ekonomije kao udjela BDP-a.⁷ U procjeni sive ekonomije 47 evropskih zemalja, uključujući i Crnu Goru za period 2000-2019. godine, kao uzročne varijable korišćene su produktivnost rada (BDP po radniku), poreski prihodi, obim trgovine u % od BDP i dodata vrijednost poljoprivrede u % od BDP, a kao varijable indikatora rast BDP, stopa aktivnosti i investicije. Vrijednosti ocijenjenih koeficijenata varijabli uzroka i indikatora sive ekonomije dati su u Kelmanson i dr. (2019).

Na osnovu ocijenjenih koeficijenata MIMIC modela izračunava se indeks sive ekonomije koji pokazuje samo kretanje sive ekonomije u periodu za koji se procjena vrši. Da bi se izračunao obim sive ekonomije u % od BDP potrebno je koristiti drugi metod procjene koji će dati obim sive ekonomije u apsolutnom iznosu za početnu godinu, na osnovu čega se dalje izračunava odnos sive ekonomije i BDP. Metod tražnje gotovine se do sada najčešće koristio za kalibraciju sive ekonomije, a korišćen je i u prikazanoj procjeni za 47 zemalja Evrope.

Nedostaci MIMIC metoda koji se najčešće navode su (Hassan and Schneider, 2016):

- (1) teškoće u pribavljanju pouzdanih podataka o uzročnim promjenljivima, izuzev onih koje se odnose na poreze;
- (2) pouzdanost grupisanja promjenljivih na „uzroke“ i „indikatore“ pri objašnjavanju varijabiliteta sive ekonomije, i korišćenje GDP (BDP per capita i stopa rasta BDP per capita) i kao indikator i kao uzročnu varijablu;
- (3) osjetljivost ocijenjenih koeficijenata na promjenu veličine uzorka ili alternativne specifikacije;

⁶ Procjene obuhvataju šverc legalne robe u okviru ove definicije. Tako, švercovana roba, odnosno, inputi koji uđu u legalnu proizvodnju implicitno su uključeni u definiciju sive ekonomije.

⁷ Detaljnije o MIMIC metodu u IMF (2021).

- (4) korišćenje drugog metoda procjene sive ekonomije za početnu godinu kako bi se izračunao obim sive ekonomije u % od BDP;
- (5) obuhvatanje nekih aktivnosti koje ne bi trebalo obuhvatiti, kao što su aktivnosti „uradi sam” (“do it yourself activities”), pomoć komšija, legalno kupljen materijal za obavljanje aktivnosti sive ekonomije, kao i nelegalne aktivnosti.

Neki od ovih nedostataka mogu se otkloniti korišćenjem alternativnih metoda (npr. metod potrošnje električne energije; ili metod noćnog osvjetljenja/intenzitet osvjetljenja umesto BDP kao indikator varijable). Zbog problema obuhvatanja aktivnosti koje ne bi trebalo obuhvatiti i stoga precijenjenih iznosa procjene, autori su izvršili korekciju obima sive ekonomije, pa je obim sive ekonomije svih 157 zemalja svijeta smanjen za 35% (Hassan and Schneider, 2016)⁸. U slučaju Srbije, na primjer, poslije ove korekcije, siva ekonomija je u prosjeku iznosila 22.3% u periodu 1999–2013, a u 2013. godini revidirani rezultat iznosi 18.1% BDP. Za Crnu Goru ne postoje ove revidirane procjene, jer ona nije bila obuhvaćena u okviru ovih 157 zemalja.

4.3 Rezultati procjene obima sive ekonomije prema metodu „Indeks sive ekonomije”

Siva ekonomija u Crnoj Gori procijenjena je primjenom anketnog metoda “Indeks sive ekonomije”. Budući da se BDP u Crnoj Gori ne obračunava po prihodnom metodu, koeficijent α iz jednačine 2, koji predstavlja odnos naknada zaposlenih i zbira naknada zaposlenih i bruto poslovnog viška privrednih subjekata, izračunat je kao prosjek zemalja Jugoistočne Evrope za 2021. godinu na osnovu podataka Eurostata.⁹

Indeks sive ekonomije dobijen iz jednačine (3) odnosi se na ekonomsku aktivnost tri institucionalna sektora koja su obuhvaćena Anketom o uslovima poslovanja privrednih subjekata u Crnoj Gori. To su nefinansijski i finansijski sektor preduzeća i sektor domaćinstava (preduzetnici), dok sektor opšte države nije obuhvaćen. Stoga, obim sive ekonomije ova tri sektora u Crnoj Gori u procentu od ukupnog BDP dobijamo množenjem indeksa (tj. stope) sive ekonomije (iz jednačine 3) koji iznosi 25.3% sa učešćem bruto dodate vrijednosti ova tri sektora u ukupnoj bruto dodatoj vrijednosti, koje iznosi 81.4% (MONSTAT, 2013)¹⁰.

Siva ekonomija među registrovanim privatnim preduzećima i preduzetnicima u Crnoj Gori u 2022. godini iznosila je 20.6% BDP, što predstavlja smanjenje od 3.9 procentnih poena u odnosu na 2014. godinu (Tabela 4.4.1). Ova procjena predstavlja donju granicu sive ekonomije budući da su procjenom obuhvaćena samo registrovana preduzeća i preduzetnici. Udio neregistrovanih preduzeća koja se bave sivom ekonomijom u istoj djelatnosti u kojoj posluju vlasnici/menadžeri prema njihovoj procjeni iznosi 24,1%.

Iako direktni metodi koji se zasnivaju na anketi daju donju granicu sive ekonomije (Feld and Schneider 2010), zbog prirode pojave koja se ispituje, smatramo da prikazana procjena za registrovana preduzeća i preduzetnike ne predstavlja donju granicu sive ekonomije, jer za procjenu komponenata sive ekonomije nijesu korišćena

⁸ Korekcija obima sive ekonomije je izvršena oduzimanjem aktivnosti „uradi sam” (“do it yourself activities”), pomoć komšija, legalno kupljenog materijala za obavljanje aktivnosti sive ekonomije, kao i nelegalne aktivnosti od ukupno procijenjenog obima sive ekonomije.

⁹ Podaci za Srbiju i Makedoniju se odnose na 2019. godinu. Moldavija nije obuhvaćena. Podaci za Srbiju prema Statističkom godišnjaku Srbije 2021 str. 163, Republički zavod za statistiku (2021).

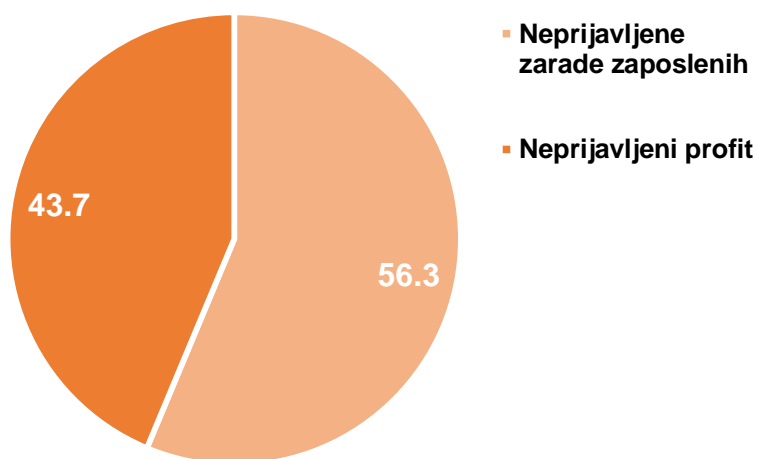
¹⁰ Budući da MONSTAT ne raspolaže sa podatkom o učešću bruto dodate vrijednosti nefinansijskog, finansijskog sektora preduzeća i sektora domaćinstava u ukupnoj bruto dodatoj vrijednosti za kasniji period, koristili smo posljednje dostupne obračune.

pitanja koja se odnose na sopstveno preduzeće, već za „druga preduzeća u istoj djelatnosti“. Potreba prikrivanja podataka koji se odnose na druga preduzeća je znatno manja u odnosu na potrebu prikrivanja kada je u pitanju sopstveno preduzeće, te su svi oblici sive ekonomije znatno više zastupljeni kada su u pitanju „druga“ preduzeća u istoj djelatnosti nego kada je u pitanju sopstveno preduzeće. Tako je na primjer samo 2.9% vlasnika/menadžera navelo da se jednom dijelu radnika u njihovom preduzeću porezi i doprinosi uplaćuju djelimično ili uopšte ne uplaćuju i isto toliko vlasnika/menadžera je odgovorilo na pitanje o prosječnom iznosu zarade koja se isplaćuje na crno. Pitanje o procentu neprijavlivanja profita preduzeća nije postavljeno za sopstveno preduzeće, već samo za druga preduzeća, imajući u vidu da se radi o veoma osjetljivom indikatoru.

Prikazana procjena sive ekonomije ne pokazuje za koliko procenata je potrebno uvećati BDP da bi siva ekonomija bila obuhvaćena ovim agregatom, jer je izvjestan dio sive ekonomije već obuhvaćen prilikom obračuna BDP. Međutim, prednost ovog metoda jeste u tome što se zna koja komponenta sive ekonomije je obuhvaćena procjenom, pa se ovaj metod može koristiti za prilagođavanje BDP za dio sive ekonomije koji nije uključen u obračun BDP.¹¹

Na grafikonu 4.3.1 prikazane su komponente sive ekonomije u Crnoj Gori. Neprijavljene zarade zaposlenih čine nešto veći dio sive ekonomije nego neprijavljeni profit preduzeća. Neprijavljene zarade zaposlenih, odnosno djelimična ili potpuna isplata zarada u gotovini u slučaju neregistrovanih zaposlenih, čine 56.3%, a neprijavljeni poslovni višak (profit) 43.7% sive ekonomije. To znači da od €100 sive ekonomije, približno €56 čine neprijavljene zarade zaposlenih, a €44 neprijavljeni profit.

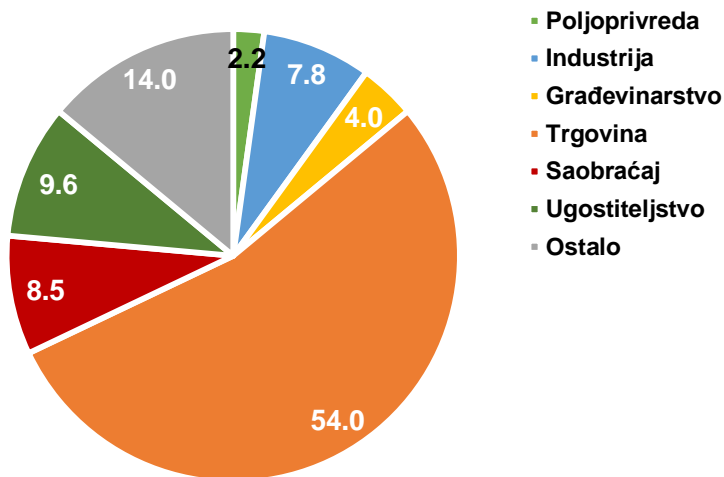
Grafikon 4.3.1 - Komponente sive ekonomije, Crna Gora, 2022, %

¹¹ Pod pretpostavkom da je poznato koji dio neobuhvaćene ekonomske aktivnosti je obuhvaćen registrovanim BDP.

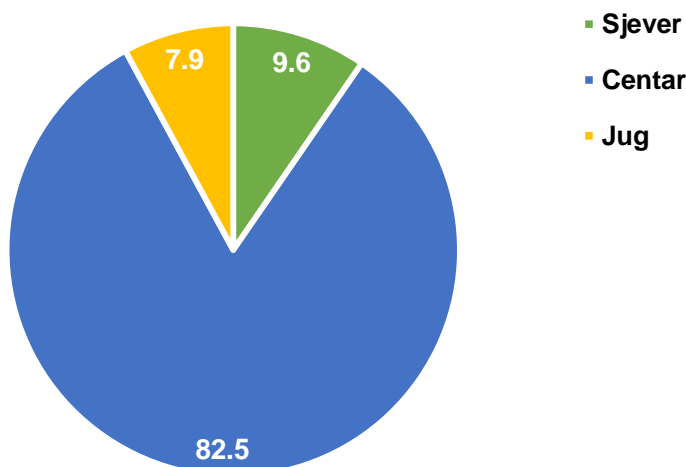
Posmatrano prema djelatnostima (Grafikon 4.3.2), približno polovina sive ekonomije zastupljena je u trgovini (54%), zatim u ostalim uslugama (14%), ugostiteljstvu (9.6%), saobraćaju (8.5%) i industriji (7.8%), a najmanje u građevinarstvu (4%) i poljoprivredi (2.2%).

Grafikon 4.3.2 - Struktura sive ekonomije po djelatnostima, Crna Gora, 2022, %

Posmatrano prema regionima, zapaža se dominantno učešće centralnog regiona. Od €100 sive ekonomije u Crnoj Gori, približno €83 je ostvareno u centralnom regionu, €9 u sjevernom i €8 u južnom regionu (Grafikon 4.3.3).

Grafikon 4.3.3 - Struktura sive ekonomije po regionima, Crna Gora, 2022, %

Prikazana sektorska i regionalna struktura sive ekonomije može biti od značaja za planiranje mjera za suzbijanje sive ekonomije.

4.4 Poređenje obima sive ekonomije Crne Gore sa drugim evropskim zemljama

Prije nego što uporedimo obim sive ekonomije Crne Gore sa zemljama za koje postoje procjene po anketnom metodu Indeks sive ekonomije, potrebno je istaći da se procjena sive ekonomije Crne Gore odnosi na ukupan BDP za razliku od ostalih prikazanih zemalja gdje se procjena odnosi na BDP privatnog sektora. To znači da bi takva procjena za Crnu Goru mogla da se aproksimira sa dobijenim iznosom od 25.3% BDP privatnog sektora koji je onda preračunat i prikazan u procentu od ukupnog BDP (na osnovu učešća tri institucionalna sektora u ukupnom BDP). Takva uporediva procjena ukazuje da je obim sive ekonomije Crne Gore približan nivou u Poljskoj i Letoniji, viši nego u Litvaniji, Estoniji, a niži nego u Rusiji, Ukrajini, Kirgistanu, Moldaviji, Kosovu i Rumuniji.

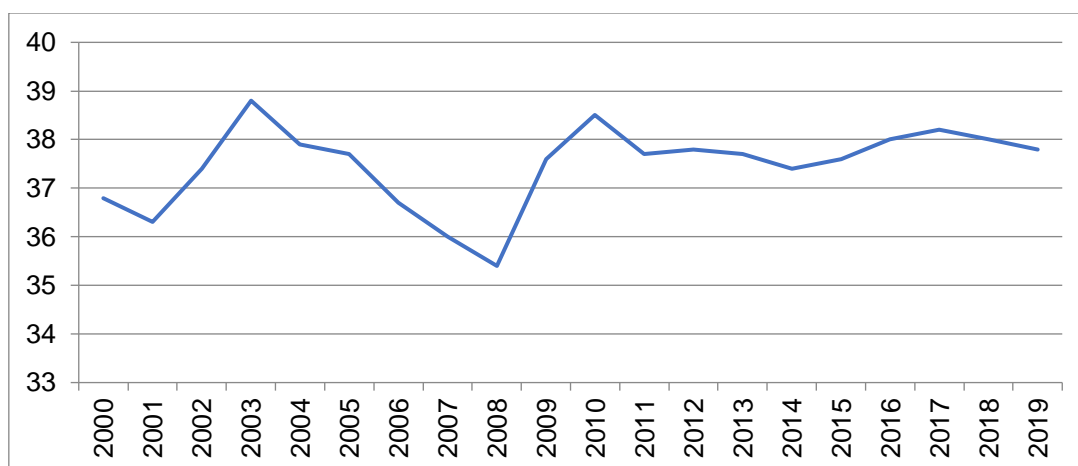
Tabela 4.4.1 - Siva ekonomija u % od BDP, metod Indeks sive ekonomije

	Godina	Siva ekonomija u % od BDP
Crna Gora	2022.	20.6
Letonija	2020.	25.5
Litvanija	2020.	20.4
Estonija	2020.	16.5
Rusija	2018.	44.7
Ukrajina	2018.	38.2
Kirgistan	2018.	44.5
Moldavija	2018.	27.5
Kosovo	2018.	39.5
Rumunija	2016.	33.3
Poljska	2016.	25.0
Srbija	2017.	14.9

Izvor: Za Srbiju prema Krstić i Radulović (2018), za ostale zemlje prema Putninš i Sauka (2021).

Procjene sive ekonomije prema anketnom metodu Indeks sive ekonomije obično su nešto manje nego prema MIMIC metodu, budući da su anketom obuhvaćena samo registrovana preduzeća, dok MIMIC metod pored sive ekonomije u formalnom sektoru (registrovana preduzeća), obuhvata i sivu ekonomiju u neformalnom sektoru (neregistrovana preduzeća).

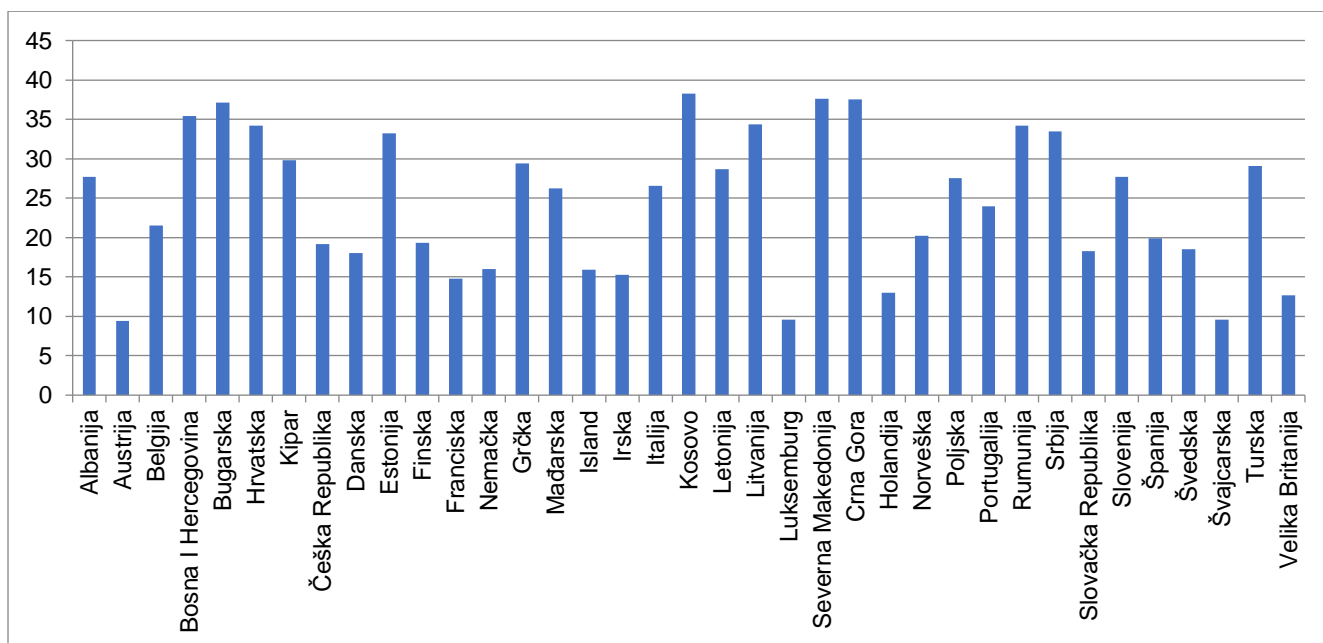
Grafikon 4.4.1 - Kretanje sive ekonomije u Crnoj Gori, MIMIC metod, 2000-2019.

Izvor: IMF (2021)

Prema MIMIC metodu, siva ekonomija u Crnoj Gori kretala se u rasponu od 35.4% do 38.8% u periodu od 2000-2019. godine, dok je u posljednjih desetak godina iznosila približno 38% (Grafikon 4.4.2). Poslije Kosova i Sjeverne Makedonije, Crna Gora bilježi najveći obim sive ekonomije u odnosu na 47 zemalja Evrope koje su obuhvaćene ovom procjenom (Grafikon 5, IMF 2021).

Grafikon 4.4.2 - Siva ekonomija u evropskim zemljama u % od BDP, MIMIC metod, 2019.

Izvor: IMF (2021).

SIVA EKONOMIJA U SEKTORU PREDUZEĆA I PREDUZETNIKA

5 Siva ekonomija u sektoru preduzeća i preduzetnika

5.1 Definisavanje sive ekonomije u sektoru preduzeća

U ovom poglavlju prikazuje se procjena različitih oblika sive ekonomije u sektoru registrovanih privrednih subjekata, tj. registrovanih preduzeća u privatnom sektoru i registrovanih preduzetnika na osnovu rezultata Ankete o uslovima poslovanja preduzeća u Crnoj Gori. Takođe se identifikuju kategorije privrednih subjekata koje su najviše uključene u aktivnosti sive ekonomije, analiziraju specifični faktori koji su značajni za odluku preduzeća da učestvuje u ovim aktivnostima i ocjenjuje njihov neto uticaj. Za razliku od prethodnog dijela gdje je procjena sive ekonomije bazirana na subjektivnom stavu ispitanika o uključenosti „drugih preduzeća u istoj djelatnosti“ u neformalne oblike poslovanja, ovdje se oblici sive ekonomije posmatraju na osnovu priznanja ispitanika o sopstvenoj uključenosti preduzeća u ove aktivnosti.

U posljednjih desetak godina, ankete preduzeća dobijaju sve više na značaju sa razvojem metoda „Indeks sive ekonomije“ te su omogućile sagledavanje karakteristika preduzeća koja su najviše sklona neformalnom poslovanju, kao i uzroka koji ih podstiču na takvo poslovanje. Takva istraživanja bazirana na podacima ankete o neformalnom poslovanju preduzeća su sprovedena u Bugarskoj, baltičkim zemljama, Srbiji, Crnoj Gori, Poljskoj, Moldaviji, Rumuniji, Ukrajini i Rusiji, kao i regionalno istraživanje o uticaju sive ekonomije na poslovanje preduzeća u Jugoistočnoj Evropi i njihovu konkurentnost, bazirano na podacima Ankete o poslovnoj sredini i preduzetničkom poslovanju – BEEPS (Williams, 2006; Tedds, 2010; Putninš and Sauka, 2012; Hudson et al., 2012; Ekonomski fakultet i UNDP, 2013; Krstić, 2015; Ipsos, 2015; EBRD, 2016; Krstić i Radulović, 2018; Nikulin and Lechmann, 2021; Putninš, Sauka and Davidescu, 2018; Lysa, O. et al., 2022; Putninš and Sauka, 2021).

Anketa o uslovima poslovanja preduzeća u Crnoj Gori, koja je sprovedena za potrebe ovog projekta, omogućila je da se siva ekonomija sagleda iz ugla preduzeća na uporediv način, budući da je ista anketa sprovedena 2014. godine. Privredni subjekti koji se bave sivom ekonomijom, na osnovu ove Ankete definisani su tako da obuhvate preduzeća u privatnom sektoru i preduzetnike, koji su registrovani, a koji imaju neformalno zaposlene i/ili koji više od 10% plaćanja obavljaju gotovinski¹², a obveznici su PDV-a. Iako je procjena sive ekonomije u prethodnom dijelu, pored neprijavlivanja zarada, obuhvatala neprijavlivanje profita preduzeća, tu drugu komponentu sive ekonomije ne analiziramo u ovom dijelu. To je zbog toga što pitanje o procentu neprijavlivanja profita nije bilo postavljeno direktno, zbog mogućnosti dobijanja pristrasnih odgovora, već tako da se odnosi samo na druga preduzeća u istoj djelatnosti u kojoj vlasnik/menadžer posluje.

Pod pojmom neformalno zaposleni obuhvaćeni su zaposleni koji rade u registrovanoj firmi (tj. preduzeću ili kod preduzetnika) bez ugovora i zaposleni koji imaju ugovor, ali nijesu prijavljeni na cjelokupnu zaradu, pa jedan dio zarade primaju u gotovini. To znači da su obuhvaćeni samo neformalno zaposleni u privatnom formalnom sektoru, dok neformalno zaposleni u neformalnom sektoru (tj. u neregistrovanim preduzećima) nijesu, budući

¹² Gotovinska plaćanja odnose se na plaćanja u gotovini (van bankarskog sistema, “u kešu”, “na ruke”), a ne preko računa (bezgotovinski).

da je Anketa o uslovima poslovanja preduzeća u Crnoj Gori obuhvatila samo registrovane privredne subjekte u privatnom sektoru. Drugim riječima, anketom o preduzećima obuhvaćen je samo jedan dio neformalno zaposlenih za razliku od ankete stanovništva na osnovu koje je obuhvaćena cjelokupna neformalna zaposlenost i u formalnom i u neformalnom sektoru (poglavlje 6).

5.2 Najvažniji oblici sive ekonomije i njihove karakteristike

Prema rezultatima Ankete o uslovima poslovanja preduzeća u Crnoj Gori i sopstvenom priznanju vlasnika i menadžera, približno svaki deseti privredni subjekat u Crnoj Gori se bavio aktivnostima sive ekonomije u 2022. godini (8.9%), što predstavlja višestruko smanjenje u odnosu na 2014. godinu, kada je svako treće preduzeće bilo uključeno u ove aktivnosti. Razlog značajnog smanjenja udjela privrednih subjekata koji neformalno posluju, pored ostalog, treba tražiti u izvjesnom poboljšanju poslovne klime, efikasnijim inspekcijama i uvedenoj e-fiskalizaciji. Međutim, potrebno je napomenuti da je spremnost predstavnika preduzeća da priznaju svoju uključenost u aktivnosti sive ekonomije znatno manja sada nego prije osam godina, što može imati veze sa njihovom percepcijom socijalne nepoželjnosti ovakvih oblika ponašanja u poslovnom svijetu.

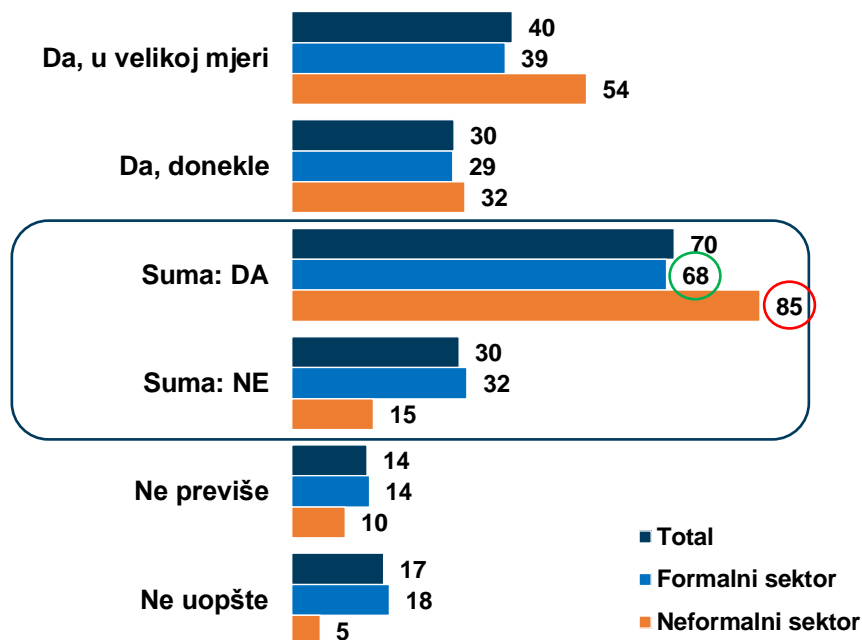
Posmatrano prema oblicima sive ekonomije, 5.2% privrednih subjekata imalo je neformalno zaposlene, dok je 4.5% obavljalo više od 10% plaćanja u gotovini, iako su obveznici PDV-a. Nešto manje od 1% privrednih subjekata imala su zastupljena oba oblika sive ekonomije. Ovakvi podaci bi mogli da ukažu na umjerenu uključenost crnogorskih preduzeća u aktivnosti sive ekonomije, imajući u vidu sklonost vlasnika/menadžera da prikrivaju svoje neregularno poslovanje, ali i zbog toga što je obuhvaćena samo siva ekonomija u registrovanim preduzećima. Prema ocjeni vlasnika/menadžera preduzeća o učešću neregistrovanih preduzeća u njihovoj djelatnosti, takvih preduzeća je bilo 24.1%, što zajedno sa 8.9% registrovanih preduzeća koja se bave sivom ekonomijom, čini da je svako treće preduzeće u Crnoj Gori uključeno u aktivnosti sive ekonomije.

Prema mišljenju vlasnika/menadžera, najvažniji faktor (od ponuđenih 7) koji doprinosi neformalnom poslovanju preduzeća u Crnoj Gori su slabi rezultati poslovanja (32%), dok su druga dva po značaju vezana za regulativu od strane države - visoki porezi i doprinosi (23%), kao i brojni i visoki parafiskalni nameti (15%). Prema njihovom mišljenju, od svih obaveza i troškova u Crnoj Gori najviše se izbjegava plaćanje poreza i doprinosa na lična primanja zaposlenih (37%), dok znatno manji procenat privrednika misli da je to plaćanje poreza na dodatu vrijednost (19%), razne vrste taksi (18%), zatim poreza na dobit (11%), dok je izbjegavanje carina i ostalih obaveza zanemarljivo (1.2%, odnosno, 1.7%).

Visok procenat privrednika koji navode da slabi rezultati poslovanja onemogućuju preduzeća da u potpunosti posluju u formalnoj ekonomiji ukazuje na efekte koje je pandemija COVID-19 imala kako na rezultate poslovanja preduzeća tako i na moguće pokušaje prelaska preduzeća, barem djelimično, u neformalni sektor. Naime, više od dvije trećine privrednika smatra da je situacija sa pandemijom COVID-19 otežala (donekle ili u velikoj mjeri) uplatu poreza i doprinosa u njihovom preduzeću (70%), i ovo je znatno češće slučaj među preduzećima koja neformalno posluju (85%) (Grafikon 5.2.1). Dodatno, polovina preduzeća ocjenjuje opšte uslove poslovanja u Crnoj Gori kao nepovoljne (51%), i tome su sklonija preduzeća koja neformalno posluju (70%). Pored toga, svako treće preduzeće percipira pogoršanje u uslovima poslovanja u proteklih godinu dana (32%). Na kraju, polovina preduzeća pokazuje pesimizam opisujući perspektivu crnogorske privrede u narednih godinu dana kao uglavnom ili veoma lošu (50%) i tu nema razlika između preduzeća koja neformalno posluju i onih čije je poslovanje u potpunosti u skladu sa legalnim tokovima.

Grafikon 5.2.1 – Nepovoljan uticaj Covid-19 pandemije na uplatu poreza i doprinosa na zarade zaposlenih, Poslodavci u privatnom sektoru

Da li je situacija sa Covid-19 pandemijom dodatno otežala uplatu pripadajućih poreza i doprinosa na zarade zaposlenih u Vašem preduzeću? Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

Međutim, ne postoje statistički značajne razlike između preduzeća koja neformalno posluju (63% imalo dobit) i onih koja ne praktikuju nijedan oblik neformalnog poslovanja (74% imalo dobit) u pogledu uspješnosti poslovanja. Dalje, čak dva od pet preduzeća koja neformalno posluju navodi da je ukupan prihod od prodaje robe i usluga koje je preduzeće ostvarilo u 2021. godini porastao u poređenju sa 2020. godinom (44%). Ne treba zanemariti ni podatak da 20% preduzeća koja neformalno posluju smatraju da je njihovo preduzeće uspješnije od drugih ili jedno od najuspješnijih preduzeća u svojoj djelatnosti, iako je ovaj procenat veći među preduzećima koja navode da je njihovo cjelokupno poslovanje u skladu sa zakonom (28%).

Posmatrano prema tipu neformalne zaposlenosti, od ukupno 5.2% privrednih subjekata koji imaju neformalno zaposlene, 5% privrednih subjekata imaju zaposlene kojima se dio zarade isplaćuje u gotovini bez plaćanja poreza i doprinosa na taj dio zarade, dok je procenat privrednih subjekata koji angažuju radnike bez ugovora zanemarljiv (0.2%). Relativno mali procenat vlasnika/menadžera koji zaposlenima dio zarade isplaćuju u gotovini u neskladu je sa njihovim mišljenjem o dinamici uplate poreza i doprinosa. Name, dvije trećine privrednih subjekata navodi da uspijevaju redovno da izmire pripadajuće poreze i doprinose na zarade zaposlenih (65%), dok sa druge strane, svako četvrto preduzeće ne izmiruje redovno ove obaveze zbog teške ekonomske situacije ali se trude da kašnjenja ne budu duža od 3 mjeseca (23%), i ovo je znatno češće slučaj među preduzećima koja neformalno posluju (42%), kao i preduzetnicima (52%). Svako deseto preduzeće ima zaostatke u izmirivanju ovih obaveza, ali se trude da nađu način da riješe sva zaostala plaćanja. Važno je napomenuti da je broj preduzeća koji ne izmiruje ove obaveze zbog teške ekonomske situacije zanemarljiv (0.4%). Dobija se potpuno drugačija slika ukoliko analiziramo odgovore privrednih subjekata koji se tiču pravovremenog izmirivanja obaveza uplate poreza i doprinosa drugih preduzeća u Crnoj Gori, pa tako oni smatraju da nema preduzeća koja sasvim redovno uplaćuju pripadajuće poreze i doprinose za zarade svojih zaposlenih, dok svi ostali navode da izvjesna zakašnjenja postoje – četvrtina smatra da ima do 30% takvih preduzeća (25%), 28% da je takvih preduzeća između 30% i 50%, a još 26% da više od polovine preduzeća u Crnoj Gori kasni sa uplaćivanjem pripadajućih poreza i doprinosa.

Učešće privrednih subjekata koji se bave jednim ili drugim oblikom sive ekonomije, analiziramo prema njihovim osnovnim karakteristikama (Tabela 5.2.1). Posmatrano prema tipu privrednog subjekta, preduzetnici su znatno više skloni aktivnostima sive ekonomije nego privredna društva (31.3% prema 5.4% respektivno), jer znatno veći procenat preduzetnika ima neformalno zaposlene u odnosu na privredna društva (17.8% prema 3.2%) i znatno veći procenat preduzetnika obveznika PDV-a obavlja „promet na crno“ (16.1% prema 2.8% respektivno). Takođe se uočava da su preduzeća i preduzetnici, osnovani prije 2017. godine, nešto više uključeni u aktivnosti sive ekonomije nego novija preduzeća (9.8% prema 7.5%, respektivno). To je prevashodno rezultat njihove sklonosti da obavljaju promet na „crno“, dok se značajna razlika između njih ne uočava kada je u pitanju neformalno zapošljavanje. Ovi rezultati bi mogli da ukažu da je sklonost ka aktivnostima sive ekonomije posljednjih nekoliko godina smanjena usljed poboljšanja poslovnog ambijenta i smanjenja nelojalne konkurencije neformalnog sektora, što donekle pokazuju i procjene sive ekonomije prema MIMIC metodu i anketnom metodu Indeks sive ekonomije, pa je to moglo pozitivno uticati na novija preduzeća i njihovo poslovanje. Međutim, treba istaći da ove rezultate treba tretirati sa dozom opreza, zbog malog broja opservacija.

Tabela 5.2.1 - Procenat privrednih subjekata koji se bave sivom ekonomijom i stopa neformalne zaposlenosti prema karakteristikama

	% PS koji se bave sivom ekonomijom	% PS koji imaju neformalno zaposlene	% PDV obveznika sa više od 10% plaćanja u gotovini
Ukupno	8.9	5.2	4.5
Tip privrednog subjekta			
Privredno društvo	5.4	3.2	2.8
Preduzetnik	31.3	17.8	16.1
Starost preduzeća			
Osnovana prije 2017. g.	9.8	5.4	5.7
Osnovana 2017. g. i kasnije	7.5	5.1	2.4
Broj zaposlenih			
1-9	7.8	4.8	3.1
10-49	16.9	7.0	16.9
50+	10.0	10.0	0
Djelatnost			
Poljoprivreda	6.3	6.3	3.1
Industrija	19.1	9.6	14.9
Građevinarstvo	8.3	8.3	0
Trgovina	7.5	3.0	4.5
Saobraćaj	8.2	8.2	0
Ugostiteljstvo	13.4	5.4	10.7
Ostale usluge	6.2	4.0	2.1
Region			
Sjever	8.8	6.0	2.8
Centar	10.8	5.9	6.0
Jug	6.9	4.2	3.5

Sivom ekonomijom su se najviše bavila mala preduzeća, sa 10-49 zaposlenih (16.9%), i ona su dominirala među obveznicima PDV-a koji obavljaju promet na „crno“ (16.9%), dok su srednja i velika preduzeća, sa 50 i više zaposlenih, dominirala kada je u pitanju neformalno radno angažovanje (10%). U kojoj mjeri će veza između sive ekonomije i veličine preduzeća biti očuvana kada se isključi uticaj drugih karakteristika preduzeća, kao što je djelatnost, region i sl. vidjećemo u narednom dijelu gdje se analiziraju determinante uključenosti preduzeća u sivu ekonomiju.

Posmatrano prema djelatnosti, najveći procenat privrednih subjekata koji se bavi aktivnostima sive ekonomije je u industriji (19.1%) i ugostiteljstvu (13.4%), dok su na trećem mjestu, sa približno istim učešćem, građevinarstvo i saobraćaj (oko 8%). Industrija i ugostiteljstvo su takođe djelatnosti sa najvećim učešćem obveznika PDV-a koji obavljaju „promet na crno“ (14.9% i 10.7% respektivno), dok je najveći procenat privrednih subjekata koji imaju neformalno zaposlene u industriji (9.6%), građevinarstvu i saobraćaju (oko 8%). Potrebno je istaći da je na ovakvu distribuciju sive ekonomije prema djelatnostima imao uticaj sezone, s obzirom da je anketa sprovedena tokom februara i marta 2022. godine. Sa druge strane, mišljenje predstavnika privrednih subjekata je da je neformalno poslovanje u Crnoj Gori najviše rasprostranjeno u uslugama (29.5%), turizmu (24.7%) i građevinarstvu (22.4%).

Posmatrano prema regionima, privredni subjekti sa sjedištem u centralnom regionu su najviše skloni aktivnostima sive ekonomije, a oni u južnom regionu najmanje (10.8% naspram 6.9%). Privredni subjekti u centralnom regionu takođe dominiraju kada je u pitanju „promet na crno“ (6%), a zajedno sa privrednim subjektima iz sjevernog regiona kada je u pitanju neformalno radno angažovanje (6%). Ostaje da se vidi da li će regionalne razlike u sklonosti bavljenja sivom ekonomijom kada se isključi uticaj nekih karakteristika preduzeća, kao što je veličina preduzeća, djelatnost i slično i dalje biti izražene.

Stopa neformalne zaposlenosti iznosi 2.8% i ona je znatno manja u odnosu na stopu neformalne zaposlenosti dobijene na osnovu Ankete o uslovima rada zaposlenih u Crnoj Gori koja iznosi 26.4%. To može biti zbog toga što se ovaj pokazatelj izračunat na osnovu ankete preduzeća odnosi samo na formalni sektor (registrovana preduzeća i preduzetnike), dok se na osnovu ankete stanovništva odnosi i na formalni i neformalni sektor. Međutim, stopa neformalne zaposlenosti na osnovu ankete stanovništva preračunata tako da se odnosi samo na formalni sektor iznosi 16.4% i i dalje je znatno veća od ove stope na osnovu ankete preduzeća (2.8%). To je razumljivo jer zaposleni imaju manje postojanja da prikriju neregularne aktivnosti svojih poslodavaca u odnosu na same poslodavce/samozaposlene.

Međutim, slika postaje znatno drugačija kada se oblici sive ekonomije prema mišljenju ispitanika o uključenosti sopstvenog preduzeća uporede sa njihovom ocjenom o uključenosti drugih preduzeća iz iste djelatnosti. Svi oblici sive ekonomije znatno su više zastupljeni kada su u pitanju „druga“ preduzeća u istoj djelatnosti nego kada je u pitanju sopstveno preduzeće. Stoga, podatke dobijene na osnovu pristrasnih odgovora vlasnika/direktora o uključenosti sopstvenog preduzeća u neformalno poslovanje smatramo donjom granicom nivoa sive ekonomije, a podatke dobijene na osnovu njihovog subjektivnog stava o uključenosti drugih preduzeća u istoj djelatnosti smatramo gornjom granicom. Tako možemo reći da se učešće zaposlenih koji rade bez ugovora kreće od 0.5% (donja granica) do 12.2% (gornja granica), a učešće zaposlenih koji nijesu prijavljeni na cjelokupnu zaradu od 2.4% do 24.5% (Tabela 5.2.2).

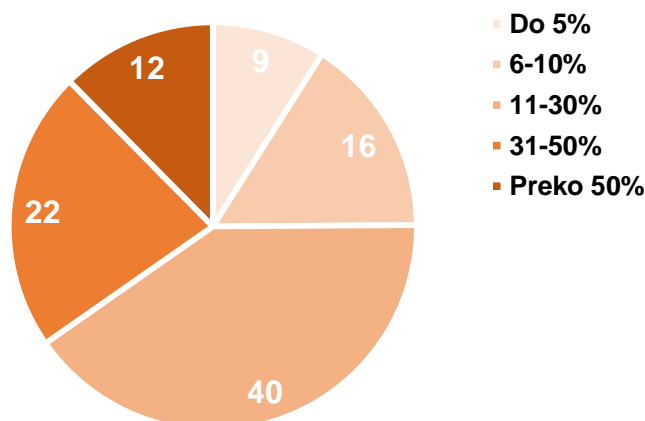
Tabela 5.2.2 - Poređenje uključenosti ispitivanog preduzeća u aktivnosti sive ekonomije i preduzeća u istoj djelatnosti prema subjektivnoj ocjeni ispitanika

	Uključenost ispitivanog preduzeća u aktivnosti sive ekonomije	Subjektivni stav ispitanika o uključenosti preduzeća u istoj djelatnosti u navedene aktivnosti
% zaposlenih koji radi bez ugovora	0.5	12.2
% zaposlenih kojima se djelimično uplaćuju porezi i doprinosi	2.4	24.5

U nastavku će biti prikazane karakteristike poslovanja za privredne subjekte koji bar dio plaćanja obavljaju u gotovini (svaki deseti privredni subjekt), budući da je skup obveznika PDV-a koji više od 10% plaćanja obavljaju u gotovini mali za dodatne disagregacije. Najveći broj takvih privrednih subjekata ima učešće gotovinskih u ukupnim plaćanjima od 11%-30% (40%), jedna četvrtina do 10% (25%), nešto više od petine od 31%-50% (22%), dok je 12% privrednika imalo učešće gotovinskih plaćanja od preko 50% (Grafikon 5.2.2).

Grafikon 5.2.2 – Udio gotovinskih plaćanja u odnosu na ukupna plaćanja, Poslodavci u privatnom sektoru

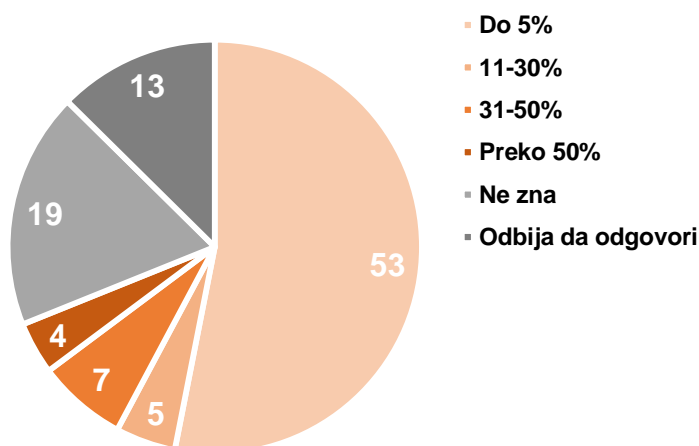
Koliko je učešće gotovinskog plaćanja u odnosu na ukupna plaćanja? Baza: Preduzeća, oni koji dio svojih plaćanja obavljaju u gotovini (10% ciljne populacije)

Kada su u pitanju gotovinska plaćanja koja po njihovom priznanju nijesu u skladu sa važećim propisima, svaki drugi predstavnik privrede smatra da je manje od 5% gotovinskih plaćanja koja su obavili bilo neregularno (53%), svaki dvadeseti da je takvih plaćanja bilo od 11%-30% (5%), 7% njih je navelo od 31%-50%, a samo 4% da je učešće takvih plaćanja bilo preko 50%. Ne treba zanemariti činjenicu da je 19% poslodavaca odgovorilo da ne zna, dok je 13% odbilo da odgovori (Grafikon 5.2.3).

Grafikon 5.2.3 – Procenat gotovinskih plaćanja koji nije u skladu sa sa važećim propisima, Poslodavci u privatnom sektoru

Neka preduzeća često plaćaju gotovinom da bi ostvarila uštede koje nijesu uvijek u skladu sa propisima. Rekli ste da gotovinski plaćate ___% od ukupnih plaćanja koje ostvari Vaše preduzeće. Molim Vas da mi kažete od svih gotovinskih plaćanja koje izvršite, koji procenat nije u skladu sa važećim propisima kako biste ostvarili izvjesne uštede? Baza: Preduzeća, oni koji dio svojih plaćanja obavljaju u gotovini (10% ciljne populacije)

Kao osnovnu svrhu plaćanja u gotovini skoro tri četvrtine privrednih subjekata je navelo nabavku robe (72%), jedna petina plaćanje usluga (22%), dok su ostali naveli zakup poslovnog prostora (15%) i isplatu zarada zaposlenih (8%).

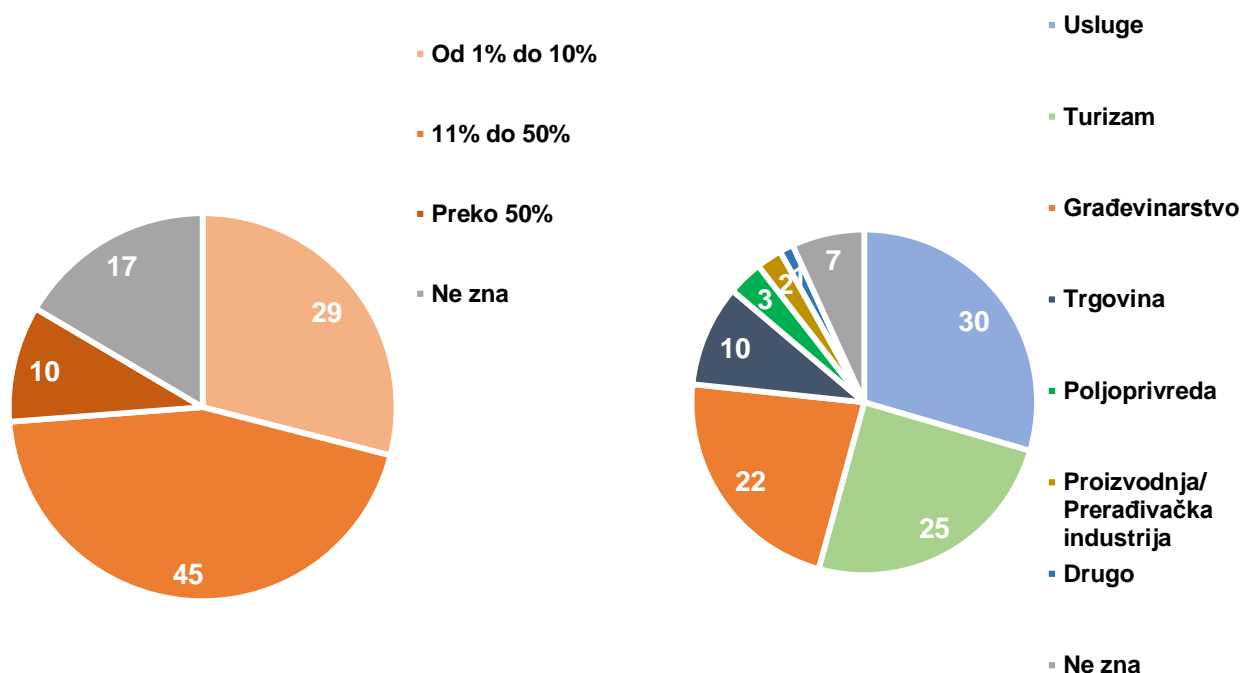
5.3 Uticaj neformalnog poslovanja na konkurentnost preduzeća u Crnoj Gori

Jedan od oblika neformalnog poslovanja jeste i poslovanje kompanija koje nijesu registrovane. Nešto manje od trećine predstavnika privatnog sektora u Crnoj Gori procjenjuju da ovakve firme u Crnoj Gori čine između 1% i 10% svih preduzeća u njihovoj djelatnosti (29%). Manje od polovine, pak, govori da je takvih preduzeća između 11% i 50% (45%), a svaki deseti privrednik navodi da ih je preko 50% u njihovoj djelatnosti (10%). Usluge, turizam (odnosno ugostiteljstvo) i građevinarstvo percipirane su kao djelatnosti u kojima je neformalno poslovanje zastupljeno u najvećoj mjeri (30%, 25%, 22%, redom) (Grafikon 5.3.1).

Grafikon 5.3.1 – Procijenjen procenat neregistrovanih preduzeća u istoj djelatnosti i djelatnosti u kojima je neformalno poslovanje zastupljeno u najvećoj mjeri

U nekim djelatnostima, pored registrovanih kompanija poput Vaše, posluju i kompanije koje nijesu registrovane. Prema Vašoj procjeni, koliki je procenat neregistrovanih preduzeća u Vašoj djelatnosti? Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

U kojim djelatnostima je, po Vašem mišljenju, neformalno poslovanje zastupljeno u najvećoj mjeri? Neformalno poslovanje, između ostalog, podrazumijeva i plaćanje gotovinom koje nije u skladu sa propisima, izbjegavanje raznih finansijskih obaveza i troškova, neformalno angažovanje radnika, neprijavlivanje poslovnog viška (profita)... Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

Privrednici smatraju da neregistrovana preduzeća opstaju i ostaju van radara državnih organa najprije usljed nedovoljnih kapaciteta državnih organa da vrše adekvatne kontrole preduzeća (32%), ali i zbog toga što ove kompanije imaju političku zaštitu (21%). Dodatno, 15% privrednih subjekata smatra da inspekcije prebacuju jedna drugoj nadležnost za ovaj oblik poslovanja i ne adresiraju ga na pravi način (15%). Tek svako deseto preduzeće problem vidi u neadekvatnoj kaznenoj politici (9%) (Grafikon 5.3.2).

Grafikon 5.3.2 – Kako neregistrovane firme uspijevaju da posluju van zakona, Poslodavci u privatnom sektoru

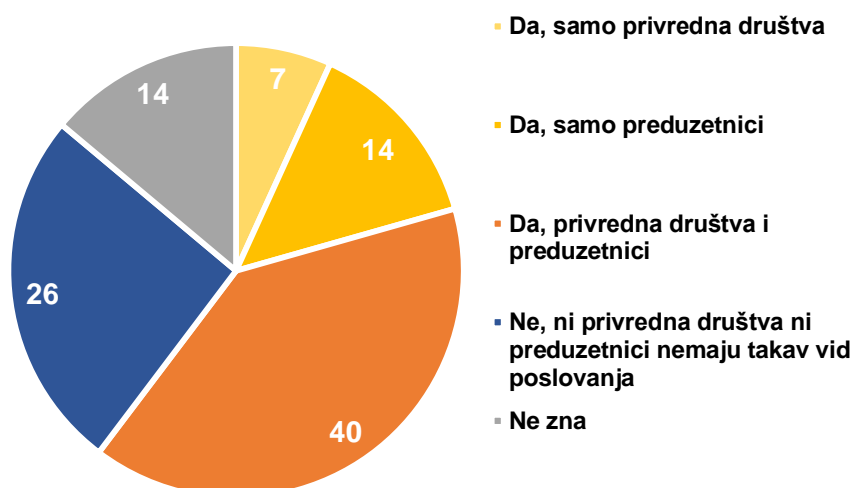
Šta mislite, kako neregistrovanim firmama uspijeva da ostanu van radara državnih organa i nesmetano posluju van zakona? Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

Dok više od četvrtine privatnih preduzeća u Crnoj Gori smatra da njihovi konkurenti, bilo da su u pitanju privredna društva ili preduzetnici, ne praktikuju nikakav vid neformalnog poslovanja (26%), 14% nije u stanju da se izjasni, a dvije petine navodi da je ovo praksa njihovih konkurenata, kako među privrednim društvima, tako i među preduzetnicima (40%). S druge strane, 14% smatra da je ovo karakteristika samo preduzetnika, a 7% samo privrednih društava (Grafikon 5.3.2).

Grafikon 5.3.2 – Neformalno poslovanje konkurenata

Da li u konkurenciju Vašeg preduzeća spadaju privredna društva i preduzetnici čiji rad uključuje i neki vid neformalnog poslovanja? Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

Za trećinu preduzeća u Crnoj Gori koji smatraju da njihova konkurencija praktikuje neki vid neformalnog poslovanja, ovakva praksa predstavlja veliku prepreku za njihovo trenutno poslovanje (33%), još skoro trećina ovo karakteriše kao umjerenu prepreku (30%), a ostatak neformalno poslovanje konkurencije ne smatra značajnom preprekom (35%) (Grafikon 5.3.3).

Grafikon 5.3.3 – Neformalno poslovanje konkurenata kao prepreka za poslovanje

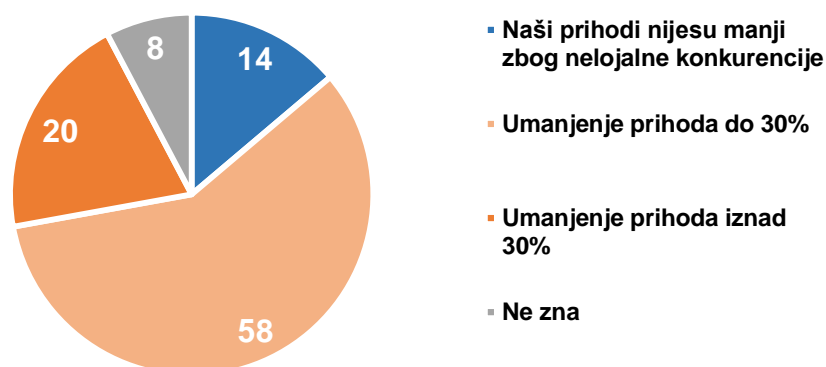
U kojoj mjeri je praksa konkurenata koji neformalno posluju prepreka za trenutno poslovanje Vašeg preduzeća?
Baza: Preduzeća koja navode da imaju konkurente koji neformalno posluju (60% ciljne populacije)

Dodatno, svaki treći od četiri privatna privredna subjekta (78%) ima niže godišnje prihode zbog nelojalne konkurencije, odnosno, zbog preduzeća čije poslovanje nije u potpunosti formalno. Najčešće se radi o smanjenju godišnjih prihoda do 30% (58% privrednih subjekata), dok manji procenat privrednih subjekata procjenjuje da je zbog neformalnog poslovanja prihod njihovog preduzeća umanjen za više od 30 procenata (20%) (Grafikon 5.3.4).

Grafikon 5.3.4 – Smanjenje godišnjih prihoda preduzeća zbog postojanja nelojalne konkurencije

Da li su uopšte i ako jesu u kojoj mjeri, godišnji prihodi Vašeg preduzeća manji zbog postojanja nelojalne konkurencije, odnosno, preduzeća čije poslovanje nije u potpunosti formalno? Baza: Preduzeća koja navode da imaju konkurente koji neformalno posluju (60% ciljne populacije)

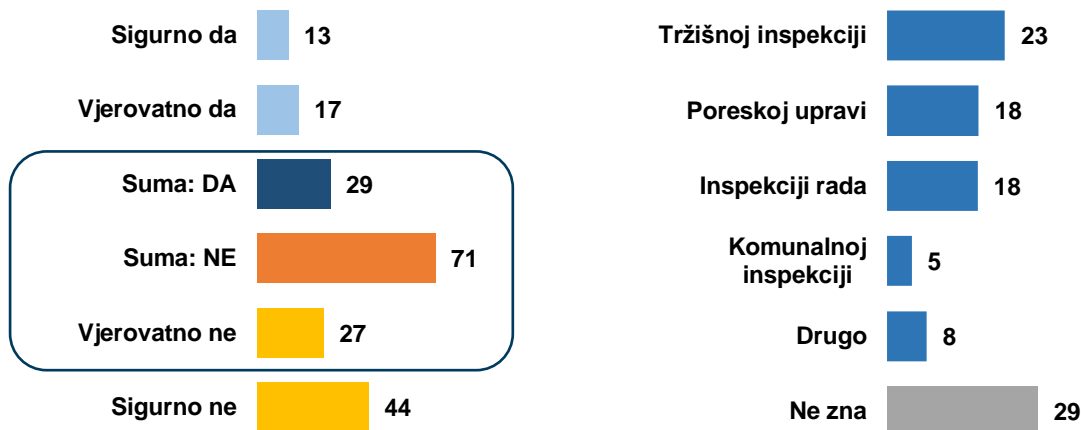

Ipak, bez obzira na to što za većinu preduzeća postojanje nelojalne konkurencije predstavlja bar umjerenu prepreku za njihovo poslovanje i utiče na smanjenje njihovih prihoda, samo 29% bi konkurentsku firmu koja posluje neformalno prijavilo nadležnoj inspekciji. Među njima, skoro trećina nije u stanju da navede kojoj konkretno inspekciji bi prijavili datu firmu (29%), a najčešće su navođene tržišna inspekcija (23%), Poreska uprava (18%) i inspekcija rada (18%) (Grafikon 5.3.5). Neuplitanje u tuđe poslovanje sa obrazloženjem da to "nije njihova stvar" je osnovni razlog zbog kojih većina preduzeća ne bi prijavila konkurentsku firmu koja posluje neformalno (56%), za čim slijedi neuvjerenost da bi to riješilo problem, odnosno uvjerenje da bi date firme i nakon prijave nastavile da posluju na isti način (40%). Predstavnici preduzeća ne navode, barem otvoreno, da se plaše posljedica koje bi ova prijava imala po njih lično ili njihovo preduzeće (2%) (Grafikon 5.3.6).

Grafikon 5.3.5 – Prijava konkurentske firme koja posluje neformalno nadležnim institucijama/inspekcijama

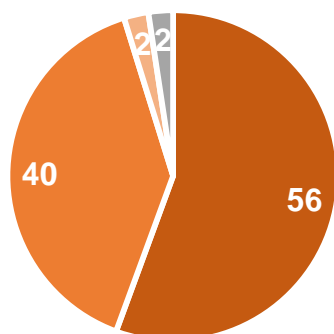
Ukoliko biste znali za neku konkurentsku firmu da posluje neformalno, da li biste je prijavili nadležnim institucijama/inspekcijama? Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

Kojoj konkretno instituciji/inspekciji biste je prijavili? Baza: Preduzeća koja navode da bi prijavila konkurentsku firmu koja posluje neformalno (29% ciljne populacije)

Grafikon 5.3.6 – Ključni razlozi za neprijavlivanje konkurentske firme koja posluje neformalno

Koji je ključan razlog zašto je ne biste prijavili? Baza: Preduzeća koja navode da ne bi prijavila konkurentsku firmu koja posluje neformalno (71% ciljne populacije)

- Zato što to nije moja stvar
- Zato što ne vjerujem da bi to riješilo problem – nastavili bi tako da rade
- Zato što se plašim posljedica koje bi to imalo po mene ili moju firmu
- Drugo

5.4 Ključni faktori koji utiču na uključivanje preduzeća u sivu ekonomiju

U literaturi o poreskoj evaziji uobičajeno se identifikuju dvije grupe faktora koji utiču na odluku privrednih subjekata da učestvuju u sivoj ekonomiji. Prva grupa faktora počiva na modelu racionalnog izbora poreske evazije (Michael Allingham and Agnar Sandmo 1972; Shlomo Yitzhaki 1974). Privredni subjekti porede očekivane koristi i troškove od poreske evazije i učešća u sivoj ekonomiji. Ukoliko su ostvarene uštede od poreske evazije i učešća u sivoj ekonomiji veće od troškova u slučaju da snose sankcije, privredni subjekti će imati podsticaj da cjelokupnu aktivnost ili njen dio obavljaju u sivoj ekonomiji. Očekivani troškovi zavise od vjerovatnoće detekcije, veličine i tipa kazne, vjerovatnoće da će im kazna biti i izrečena i njihove sklonosti ka riziku.

Empirijska istraživanja, međutim, ukazuju da stvarni nivo poreske evazije može varirati u odnosu na predviđanja modela racionalnog izbora zbog postojanja psiholoških i društvenih faktora koji se odnose na stavove o poreskoj evaziji i sivoj ekonomiji i društvene norme (Alan Lewis, 1982). Oni obuhvataju percepciju pravednosti poreskog sistema, tj. stavove o tome da li je poresko opterećenje i postupak pravičan. Zbog toga ćemo razmatrati u kojoj mjeri učešće u sivoj ekonomiji zavisi i od društvenih normi, odnosno moralnih vrijednosti. Na kraju, učešće u sivoj ekonomiji može biti privremeno i rezultat kratkotrajnih poslovnih teškoća, posebno u okolnostima trenutne ekonomske krize, pa je i tu činjenicu potrebno uzeti u obzir.

Empirijska istraživanja ukazuju da vjerovatnoća sankcija ima veoma značajnu ulogu u objašnjenju uzroka poreske evazije i sive ekonomije. Prema rezultatima Ankete o uslovima poslovanja preduzeća u Crnoj Gori, procijenjena vjerovatnoća otkrivanja preduzeća koje posluje neformalno nije velika. Nešto više od polovine (55%) predstavnika privrednih subjekata ocjenjuje da će 50% i manje preduzeća biti otkriveno u slučaju da posluje neformalno. Ovakva očekivanja, svakako idu u prilog odluci da se privredni subjekt uključi u sivu ekonomiju, jer značajno smanjuju očekivane troškove (Grafikon 5.4.1).

Rezultati Ankete takođe ukazuju da 42% privrednih subjekata smatra da će 50% i manje preduzeća nakon što bude uhvaćeno da obavlja aktivnost u sivoj ekonomiji biti i kažnjeno. Ukupna vjerovatnoća da će biti uhvaćeni i snositi sankcije nešto je veća jer samo 34% predstavnika privrednih subjekata smatra da će određena kazna biti plaćena u 50% i manje slučajeva (Grafikon 5.4.1). Time se očekivanje da će onaj ko bude uhvaćen, biti i kažnjen i da će tu kaznu i platiti svodi na mali procenat vjerovatnoće koji iznosi 25%. U ekonometrijskoj analizi smo se, ipak, zadržali na najjednostavnijem konceptu očekivanja (samo vjerovatnoće koju anketirani pridaju kažnjavanju u slučaju da vrše aktivnosti u neformalnom sektoru), prije svega, jer je moguće da je jedan dio anketiranih pogrešno razumio pitanje pa bi obračun dao nerealno niska očekivanja u pogledu plaćanja kazne.

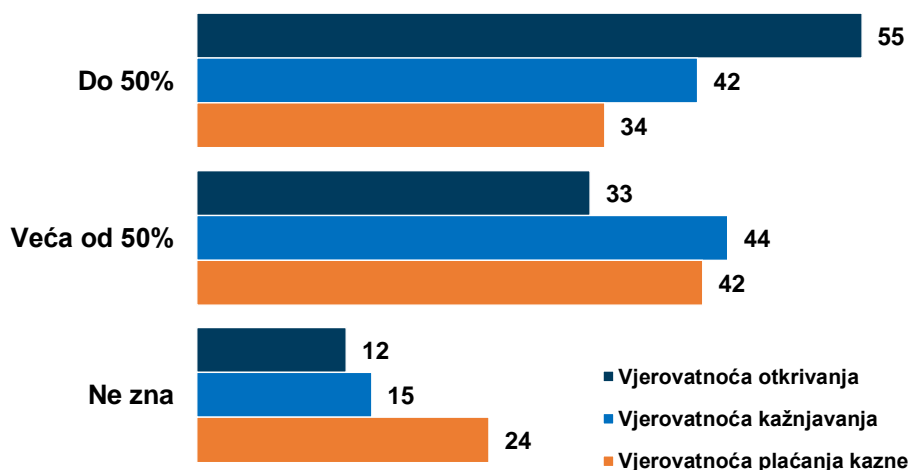
Grafikon 5.4.1 – Ocjena vjerovatnoće da će preduzeće koje neformalno posluje biti otkriveno/ kažnjeno/ da će kazna biti i plaćena, Poslodavci u privatnom sektoru

Preduzeća čije poslovanje nije u potpunosti formalno rizikuju da će biti otkrivena. Ocijenite vjerovatnoću da će preduzeće koje neformalno posluje biti otkriveno?

Ako bude otkriveno, šta mislite koja je vjerovatnoća da će preduzeće tj. direktor/preduzetnik biti kažnjen?

Ako se odredi kazna, šta mislite koliko je vjerovatno da će ta kazna biti i plaćena?

Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

Stav prema težini sankcija je veoma važan za podsticaje, jer ako je percepcija težine sankcija niska, privredni subjekti imaju veći podsticaj da se uključe u sivu ekonomiju, odnosno da vrše poresku evaziju. Približno 45% predstavnika privrednih subjekata smatra da preduzeća (sva ili većina) ipak nastavljaju sa neformalnim poslovanjem, iako im je za to izrečena kazna. U tom kontekstu najveći broj predstavnika privrednih subjekata iznio je mišljenje da bi kazne za različite vidove neformalnog poslovanja trebalo ostaviti na istom nivou (40%), nešto manji broj smatra da ih treba povećati (29%), dok najmanji broj smatra da ih treba smanjiti (17%).

Detaljnije o ovome biće riječi u sekciji koja se bavi ocjenom prijedloga vezanih za smanjivanje neformalnog zapošljavanja i neformalnog poslovanja.

Na kraju, u analizi kontrolišemo i stav prema samoj sivoj ekonomiji, odnosno, da li je takvo poslovanje opravdano ili ne prema mišljenju samih vlasnika/direktora. Ovaj faktor svakako može biti u korelaciji sa neiskrenim odgovorima, ali smatramo da je ipak dovoljno dobar indikator spremnosti da se u okruženju malo vjerovatnih sankcija privredni subjekti opredijele za učešće (neučešće) u sivoj ekonomiji. Prema rezultatima ankete 90% privrednih subjekata smatra da je takvo poslovanje neopravdano ili uglavnom neopravdano, a 9% da je opravdano. To ukazuje da jedan broj privrednih subjekata koji su u sivoj ekonomiji, a izričito tvrde da je takvo poslovanje neopravdano, nije u potpunosti iskreno odgovarao. Kao razlozi opravdanosti neformalnog poslovanja najčešće se navode slabi rezultati poslovanja preduzeća (32%), nizak standard (20%), visoki porezi i doprinosi (20%), nezaposlenost i državna politika (11% i 10% respektivno), dok ostali razlozi imaju manji značaj.

5.5 Determinante uključivanja preduzeća u sivu ekonomiju

Deskriptivna analiza iz prethodnog dijela nam omogućava da sagledamo kategorije privrednih subjekata koje se bave aktivnostima sive ekonomije, ali nam ne omogućava da identifikujemo neto uticaj određenih faktora (karakteristika) na uključivanje preduzeća u sivu ekonomiju. U ovom dijelu koristimo ekonometrijsku analizu da otkrijemo kako specifični faktori (tip privrednog subjekta, veličina, djelatnost u kome posluje i sl.) utiču na odluku preduzeća da se bavi aktivnostima sive ekonomije, pod pretpostavkom da ostali faktori koji se posmatraju ostanu nepromijenjeni.

Tabela 5.5.1 prikazuje rezultate probit modela koji opisuje faktore koji doprinose uključivanju privrednog subjekta u aktivnosti sive ekonomije. Pod time se podrazumijevaju aktivnosti neprijavljenog radnog angažovanja, odnosno neprijavlivanja ili djelimičnog prijavljivanja radnika kako bi se izbjegla ili smanjila poreska opterećenja (neformalna zaposlenost), kao i obavljanje plaćanja u gotovini iako su u pitanju PDV obveznici.

Zavisna promjenljiva se odnosi na to da li privredni subjekat obavlja aktivnost u sivoj ekonomiji. Promjenljiva ima vrijednost 1 ukoliko je privredni subjekat uključen u sivu ekonomiju i nula ukoliko to nije slučaj. Ocijenjena su dva modela koja se razlikuju samo po zavisnoj promjenljivoj, dok je skup nezavisnih promjenljivih isti, kako bismo vidjeli u kojoj mjeri faktori koji utiču na odluku preduzeća da se bavi sivom ekonomijom zavise od načina na koji je siva ekonomija definisana. U prvom modelu privredni subjekti koji aktivnost obavljaju u sivoj ekonomiji definisani su isto kao u prethodnom deskriptivnom dijelu, pa obuhvataju preduzeća i preduzetnike koji imaju neformalno zaposlene i/ili koji više od 10% plaćanja obavljaju u gotovini, a obveznici su PDV-a. U drugom modelu, pored neformalno zaposlenih, obuhvaćeni su obveznici PDVa koji plaćanja obavljaju u gotovini (više od 0%).

Nezavisne promjenljive obuhvataju faktore koji su prikazani u deskriptivnom dijelu, kao i dodatne faktore. Nezavisne promjenljive smo svrstali u pet grupa. Prvu grupu čine karakteristike privrednih subjekata – da li je riječ o privrednom društvu ili preduzetniku, obvezniku koji posluje u okviru sistema PDV ili ne, kao i promjenljive koje se odnose na veličinu preduzeća prema broju zaposlenih (promjenljiva izražena kao vještačka) i starost

preduzeća (promjenljiva izražena kao prirodni logaritam).¹³ Drugu grupu čine vještačke promjenljive djelatnosti. Treću grupu čine dvije promjenljive – vrijednost prometa, kao i promjena ukupnog prihoda od prodaje u odnosu na prethodnu godinu (2020), kako bismo utvrdili da li pogoršanje ekonomske pozicije privrednog subjekta utiče na odluku u vezi učešća u sivoj ekonomiji. Četvrtu grupu čine očekivanja i stavovi privrednih subjekata koji su opisani u prethodnom dijelu, kao što su očekivanja u pogledu vjerovatnoće sankcija, društvene norme mjerene stepenom opravdanosti bavljenja sivom ekonomijom, kao i stepenom spremnosti da se neformalno poslovanje konkurenata prijavi nadležnim inspeksijskim organima. Posljednju, petu grupu čine regionalne vještačke promjenljive.

Oba modela su značajna, a pažnju prilikom interpretacije rezultata usmjerićemo na prvi model koji koristi definiciju sive ekonomije koju smo usvojili u dijelu 5.2 koji se bavi najvažnijim oblicima sive ekonomije i njihovim karakteristikama.

U prvoj grupi nezavisnih promjenljivih statistički značajne su promjenljive koje se odnose na tip privrednog subjekta i veličinu preduzeća, dok promjenljiva koja se odnosi na to da li je riječ o obvezniku PDVa, kao i promjenljiva koja se odnosi na starost preduzeća nijesu statistički značajne i nećemo ih dalje komentarisati. Preduzetnici imaju veću vjerovatnoću da obavljaju aktivnosti sive ekonomije za 18% u odnosu na privredna društva, pri nepromijenjenim ostalim nezavisnim promjenljivima. Ovi rezultati su u skladu sa prethodnim nalazima deskriptivne analize, kao i drugim istraživanjima koja ukazuju na veću uključenost preduzetnika u sivu ekonomiju u odnosu na privredna društva (Krstić and Radulović, 2015; Tedds 2010; Williams 2016). Posmatrano prema veličini preduzeća, uočava se da sklonost ka sivoj ekonomiji raste sa rastom broja zaposlenih. Mala preduzeća (10-49 zaposlenih) su imala veću vjerovatnoću uključivanja u sivu ekonomiju za 13%, a srednja i velika preduzeća (50 i više zaposlenih) za 16.5% u odnosu na mikro preduzeća (1-9 zaposlenih). Ovaj rezultat je u suprotnosti sa prethodnim nalazima istraživanja za Crnu Goru u 2014. (Ipsos, 2015), kao i sa nalazima za baltičke zemlje (Putninš and Sauska 2015, 2021) prema kojima su preduzeća sa manjim brojem zaposlenih više uključena u aktivnosti sive ekonomije.

Kada je u pitanju djelatnost preduzeća, statistički je značajan samo koeficijent koji se odnosi na ostale usluge. Preduzeća čija osnovna djelatnost spada u ostale usluge manje su sklona aktivnostima sive ekonomije u odnosu na preduzeća u sektoru industrije. Drugim riječima, značajne sektorske razlike u obavljanju aktivnosti sive ekonomije koje smo opisali u deskriptivnom dijelu se neutrališu, kada se u model uključi uticaj drugih karakteristika privrednih subjekata, kao što je veličina, starost, tip privrednog subjekta itd. Ovaj nalaz ukazuje na potrebu formulisanja specifičnih mjera za formalizaciju sive ekonomije koje su uglavnom sektorski neutralne, bar kada su u pitanju registrovani privredni subjekti.

U okviru grupe faktora koji se odnose na finansijski položaj preduzeća, rezultati pokazuju da su preduzeća sa velikim prometom manje sklona aktivnostima sive ekonomije. Privredni subjekti koji su imali vrijednost godišnjeg prometa od preko € 500.001 imali su manju vjerovatnoću da se bave aktivnostima sive ekonomije u odnosu na privredne subjekte čiji je promet bio manji od € 50.000. Ovaj nalaz govori u prilog tvrdnji da ekonomske performanse privrednog subjekta značajno determinišu uključenost u sivu ekonomiju. Pored toga, privredni subjekti čiji je prihod od prodaje ostao na nivou prethodne godine manje su bili sklorni aktivnostima sive ekonomije u odnosu na privredne subjekte čiji je promet opao. Ovaj rezultat ukazuje da poboljšanje ekonomske pozicije preduzeća može da dovede do smanjenja vjerovatnoće uključivanja u sivu ekonomiju. Slični rezultati

¹³ Promjenljive koje se odnose na sektor svojine i tip kapitala privrednog subjekta nijesmo uključili budući da je preko 96% anketiranih privrednih subjekata u privatnoj svojini ili sa domaćim kapitalom.

vezani za uticaj finansijskog položaja preduzeća na nivo uključenosti preduzeća u sivu ekonomiju dobijeni su u istraživanju za Srbiju (Krstić i Radulović, 2018).

Tabela 5.5.1 - Determinante uključivanja privrednih subjekata u sivu ekonomiju

	Model	
	(1)	(2)
Karakteristike privrednih subjekata		
Preduzetnik	0.181*** (0.039)	0.186*** (0.045)
PDV obveznik	0.026 (0.051)	0.053 (0.054)
Mala (10-49)	0.131** (0.056)	0.112 (0.073)
Srednja i velika (50 i više)	0.165** (0.074)	0.165* (0.089)
ln(starost)	0.009 (0.019)	0.015 (0.020)
Djelatnost		
Poljoprivreda	0.054 (0.067)	0.010 (0.077)
Građevinarstvo	-0.078 (0.062)	-0.157** (0.072)
Trgovina	-0.027 (0.054)	-0.059 (0.061)
Saobraćaj	-0.090 (0.068)	-0.137* (0.076)
Ugostiteljstvo	-0.043 (0.056)	-0.119* (0.068)
Ostale usluge	-0.101* (0.058)	-0.204*** (0.071)
Finansijski položaj		
<i>Vrijednost prometa, u EUR</i>		
50 001 - 100 000	-0.102 (0.069)	-0.098 (0.063)
100 001 - 500 000	-0.059 (0.050)	-0.135** (0.058)
Preko 500 001	-0.125* (0.072)	-0.189** (0.087)
<i>Promjena prihoda od prodaje u 2021. u odnosu na 2020.</i>		
Stagnirala	-0.108** (0.044)	-0.129*** (0.048)
Porasla	-0.039 (0.041)	-0.009 (0.043)
Očekivanja i stavovi		
Vjerovatnoća kažnjavanja	-0.109*** (0.042)	-0.065 (0.050)
Stav o opravdanosti sive ekonomije	0.011 (0.023)	-0.014 (0.028)
<i>Prijavili bi neformalno poslovanje konkurencije</i>		
Sigurno da	-0.072* (0.038)	-0.060 (0.043)
Vjerovatno da	-0.030 (0.053)	0.023 (0.045)
Region		
Centar	0.063 (0.054)	0.076 (0.058)
Jug	0.054	0.066

	(0.055)	(0.058)
Wald chi2 (22)	56.74	60.29
Pseudo R ²	0.352	0.315
Broj opservacija	265	265

Napomene: Zavisna varijabla je 1 ako privredni subjekt aktivnost obavlja u sivoj ekonomiji, a 0 ako aktivnost obavlja u regularnoj ekonomiji. Koeficijenti se odnose na marginalne efekte u procentima, izračunate za prosječne vrijednosti kontinualnih varijabli i za diskretne promjene od 0 do 1 vještačkih varijabli. Robusne standardne greške date su u zagradama. * značajno na 10%; ** značajno na 5%; *** značajno na 1%. Referentne kategorije: privredno društvo, nije PDV obveznik, mikro preduzeća (1-9 zaposlenih), industrija, vrijednost prometa do 50.000 EUR, prihodi od prodaje opali u odnosu na 2020, ne bi prijavili neformalno poslovanje konkurentskog preduzeća, sjeverni region.

Na kraju, analiziramo percepciju i stavove privrednih subjekata u pogledu učešća u sivoj ekonomiji. Vjerovatnoća sankcija je visoko signifikantna i ukazuje da se sa povećanjem vjerovatnoće kažnjavanja smanjuje vjerovatnoća uključivanja u sivu ekonomiju, što je u skladu sa predviđanjima modela racionalnog izbora. Ovaj rezultat je konzistentan sa nalazima za baltičke zemlje (Putninš and Sauka 2015), kao i sa nalazima za Srbiju koji se odnose na determinante nivoa neprijavlivanja zarada (Reilly and Krstić 2015). Ovi nalazi upućuju na zaključak da politike za smanjenje sive ekonomije treba da budu usmjerene na povećanje vjerovatnoće detekcije i kažnjavanja privrednih subjekata koji se bave sivom ekonomijom putem efikasnije kontrole od strane inspekcijskih organa. Promjenljiva koja opisuje sklonost ispitanika da prijavi konkurentsku firmu koja neformalno posluje nadležnim institucijama/inspekcijama je signifikantna i ukazuje da su predstavnici privrednih subjekata koji bi sigurno prijavili takvo poslovanje manje skloni aktivnostima sive ekonomije u odnosu na one koji ne bi (vjerovatno ili sigurno) prijavili. Interesantno je da obje promjenljive u okviru ove grupe faktora nijesu signifikantne u drugom modelu koji koristi nešto širu definiciju sive ekonomije. Stav u pogledu opravdanosti obavljanja aktivnosti u sivoj ekonomiji nije statistički značajan.

Rezultati ekonometrijske analize pokazuju da determinante uključivanja privrednih subjekata u sivu ekonomiju, te stoga i mjere za formalizaciju sive ekonomije, zavise od korišćene definicije sive ekonomije, budući da nijesu iste promjenljive značajne u oba modela, dok se većina signifikantnih promjenljivih u oba modela razlikuje po veličini uticaja.

SIVA EKONOMIJA NA TRŽIŠTU RADA

6 Siva ekonomija na tržištu rada

6.1 Pregled novijih istraživanja neformalne zaposlenosti u Crnoj Gori

U posljednjih dvadesetak godina nekoliko studija se bavilo istraživanjem neformalne zaposlenosti u Crnoj Gori, koje su se bazirale na ad hoc reprezentativnim anketama stanovništva. Ova istraživanja su imala različit obuhvat neformalne zaposlenosti, što znatno otežava poređenje veličine neformalne zaposlenosti tokom vremena.

Prema anketnom istraživanju neformalne ekonomije i nezaštićenog rada u Crnoj Gori (Radović i dr. 2003) više od 30% radnika je bilo neformalno zaposleno 2003. godine. Anketno istraživanje domaćinstava koje je sproveo Institut za strateške studije i prognoze 2007. godine (ISSP, 2010). ukazuje da su neregistrovani zaposleni kojima se ne uplaćuju doprinosi za socijalno osiguranje činili 22.6% zaposlenih (starosti 15 i više godina) u Crnoj Gori, dok su se doprinosi djelimično uplaćivali za 17.5% zaposlenih. Komparativna studija Međunarodne organizacije rada (MOR) o neformalnoj zaposlenosti u nekoliko zemalja Zapadnog Balkana (ILO, 2010) pokazuje da isplata dijela zarade na ruke bez plaćanja poreza i doprinosa na taj dio zarade („envelope wages“) čini značajan udio neformalne zaposlenosti u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Albaniji.

Prema istraživanju neformalne zaposlenosti u Crnoj Gori koje je Ekonomski fakultet u Podgorici (2013) sproveo u saradnji sa Ipsos-om, koje se zasniva na podacima ankete sa poslodavcima i fizičkim licima, neformalno zaposlenim licima se smatraju ona lica kojima se ne uplaćuju doprinosi za socijalno osiguranje ili im se djelimično uplaćuju doprinosi. Procijenjena neformalna zaposlenost 2013. godine iznosila je 29.3% ukupno zaposlenih osoba starih 15 i više godina.

Istraživanje Ipsos-a (2015) koje je urađeno za potrebe UNDP Nacionalnog izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka na osnovu ankete stanovništva na uzorku od 1038 domaćinstava koje je sprovedeno 2014. godine, pokazuje da je svaki peti zaposleni starosti 15 i više godina radio bez ugovora i bez uplaćivanja pripadajućih poreza i doprinosa („na crno“), a svakom desetom zaposlenom pripadajući porezi i doprinosi su uplaćivani samo na jedan dio zarade. Istraživanje neformalne zaposlenosti koje se prikazuje u ovom izvještaju urađeno je na osnovu istog upitnika koji je korišćen za istraživanje 2014. godine, sa izvjesnim prilagođavanjima, tako da je omogućeno poređenje osnovnih indikatora neformalne zaposlenosti između 2014. i 2022. godine.

Istraživanje o neformalnoj zaposlenosti Zapadnog Balkana (Krstić and Agashi, 2016) ukazuje da Ankete o radnoj snazi (ARS) ne omogućavaju adekvatno definisanje neformalne zaposlenosti u ovim zemljama. Tako je u Crnoj Gori neformalna zaposlenost prema ARS u 2015. godini iznosila samo 6.4% budući je obuhvatala samo zaposlene bez ugovora i pomažuce članove domaćinstva.

Nasuprot tome, regionalno istraživanje sive ekonomije Zapadnog Balkana SELDI (2020), koje se zasniva na anketi stanovništva pokazuje da se u Crnoj Gori 41% zaposlenih u 2019. godini bavilo barem jednom od pet aktivnosti sive ekonomije kao što su: rad bez ugovora (12%); zarada definisana u ugovoru je manja od isplaćene zarade (22%); zaposleni nemaju plaćene doprinose za socijalno osiguranje (14%); doprinosi na socijalno osiguranje su plaćeni na jedan dio zarade (22%); zaposleni nemaju plaćeno zdravstveno osiguranje (13%). Iako su ove aktivnosti široko rasprostranjene u svim zemljama Zapadnog Balkana, najniže vrijednosti zabilježene su u Crnoj Gori i Zapadnoj Makedoniji (41% i 42% respektivno), a najveće na Kosovu (83%). Sve zemlje bilježe

povećanje agregatnog indeksa sive ekonomije, izuzev Srbije, u odnosu na 2016. godinu. U Crnoj Gori, procenat zaposlenih bez plaćenog zdravstvenog osiguranja u 2019. je ostao nepromijenjen u odnosu na 2016. godinu, udio zaposlenih bez ugovora, kao i zaposlenih bez plaćenih doprinosa za socijalno osiguranje je povećan za 1%, dok je udio zaposlenih kod kojih je isplaćena zarada veća od zarade definisane u ugovoru povećan za 6%, a udio onih kojima se doprinosi uplaćuju na dio zarade za 9%.

6.2 Definisane neformalne zaposlenosti

Neformalna zaposlenost obuhvata zaposlene u neformalnom sektoru i neformalno zaposlene van neformalnog sektora (ILO 2018a). Zaposlenost u neformalnom sektoru je koncept baziran na preduzeću (kao jedinici posmatranja), prema kome se neformalni sektor odnosi na neformalna preduzeća tj. neregistrovana preduzeća i/ili mala privatna preduzeća koja nijesu konstituisana kao posebni pravni entiteti, pa zbog toga nijesu zvanično registrovana (npr. samozaposleni koji rade sami ili sa pomažućim članovima domaćinstva – prodavci na ulici, neregistrovani taksisti i sl). Neformalno zaposleni van neformalnog sektora je koncept baziran na poslovima, prema kome se neformalna zaposlenost odnosi na neformalne poslove i može se javiti i van neformalnog sektora, a to znači u formalnom sektoru i sektoru domaćinstva. Ova grupa obuhvata radnike koji nijesu zaposleni na osnovu formalnog ugovora o radu ili koji ne podliježu obavezi socijalnog osiguranja ili beneficijama za zaposlene.

Definicija neformalne zaposlenosti se prilagođava nacionalnim uslovima i izvorima podataka. Anketa o uslovima rada zaposlenih u Crnoj Gori koja je sprovedena za potrebe ovog projekta koncipirana je tako da što bolje obuhvati neformalnu zaposlenost definisanu prema preporukama Međunarodne organizacije rada (MOR). Tako neformalna zaposlenost prema uжоj definiciji u ovom istraživanju obuhvata: (a) poslodavce, samozaposlene i zaposlene za platu u neregistrovanim preduzećima; i (b) zaposlene koji rade u registrovanoj firmi bez ugovora. Šira definicija neformalne zaposlenosti, pored ovih kategorija zaposlenih obuhvata i zaposlene sa ugovorom kojima su porezi i doprinosi uplaćivani samo na dio zarade, najčešće na iznos koji je minimalan za određeni nivo obrazovanja, a ostatak zarade su dobijali u gotovini bez plaćanja poreza i doprinosa. Procjena sive ekonomije u odnosu na BDP primjenom anketnog metoda „Indeks sive ekonomije“ prikazana u dijelu 4 upravo polazi od ove šire definicije sive ekonomije.

6.3 Obim i karakteristike neformalnog zapošljavanja

Tržište rada Crne Gore, kao i ostalih zemalja Zapadnog Balkana, karakteriše niska stopa zaposlenosti i aktivnosti, visoka stopa nezaposlenosti, posebno dugoročne nezaposlenosti i značajna neformalna zaposlenost. Prema podacima Ankete o radnoj snazi (ARS), stopa ukupne zaposlenosti za stanovništvo starosti 15 do 89 godina, koja obuhvata i neformalnu zaposlenost, iznosila je 42.4% u 2021. godini, dok je stopa aktivnosti iznosila 50.9%. To znači da je na svakih 100 stanovnika radnog uzrasta Crne Gore 50 bilo neaktivno, 8 nezaposleno, dok su ostali bili formalno ili neformalno zaposleni. ARS ne omogućuje da se procijeni koliki je udio neformalne zaposlenosti u ukupnoj zaposlenosti (stopa neformalne zaposlenosti), budući da upitnik ne sadrži sva pitanja koja su neophodna za definisanje neformalne zaposlenosti.

Zbog toga analizu neformalne zaposlenosti upotpunjujemo podacima Ankete o uslovima rada zaposlenih građana u Crnoj Gori koja je sprovedena tokom februara i marta 2022. godine na reprezentativnom uzorku od 1214 lica starosti 15 do 89 godina.

Prema rezultatima ove Ankete, 15.7% zaposlenih u Crnoj Gori je radilo u neregistrovanim preduzećima ili u registrovanim preduzećima ali bez ugovora i bez plaćenih pripadajućih poreza i doprinosa za socijalno

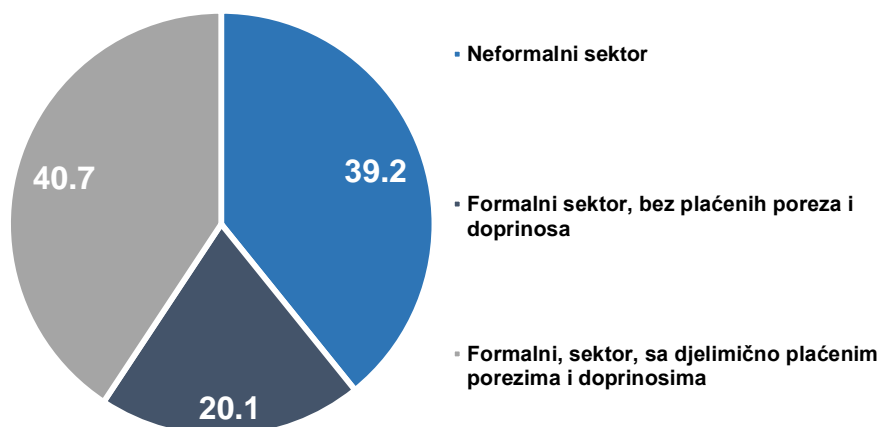
osiguranje. Ova stopa neformalne zaposlenosti (uža definicija) u Crnoj Gori manja je nego u razvijenim zemljama gdje je iznosila 18.3%¹⁴ (ILO, 2018).

Pored toga, još 10.8% zaposlenih je imalo ugovor, ali su porezi i doprinosi uplaćivani samo na dio zarade, a ostatak zarade su dobijali u gotovini bez plaćanja poreza i doprinosa. To znači da je svaki četvrti zaposleni (26.4%) u Crnoj Gori radio ili bez plaćenih poreza i doprinosa ili sa djelimično plaćenim porezima i doprinosima (šira definicija).

U odnosu na 2014. godinu, kada je sprovedena ista Anketa, došlo je do značajnog smanjenja udjela zaposlenih koji su radili bez plaćenih poreza i doprinosa, sa 22.3% na 15.7%, dok je udio zaposlenih koji primaju dio zarade u gotovini bez plaćanja poreza i doprinosa na taj dio zarade ostao na istom nivou.

Ako pođemo od šire definicije sive ekonomije i posmatramo strukturu zaposlenih koji ne plaćaju poreze i doprinose ili ih djelimično plaćaju, vidimo da 39.2% čine zaposleni u neformalnom sektoru, odnosno u neregistrovanim preduzećima ili su samozaposleni koji nemaju registrovanu firmu, dok 60.8% radi u formalnom sektoru, pri čemu 20.1% nema ugovor, a 40.7% ima ugovor ali se porezi i doprinosi uplaćuju na dio zarade (Grafikon 6.3.1). Približno je isti broj neformalno zaposlenih koji rade u neformalnom sektoru, kao i onih koji rade u formalnom sektoru sa djelimično plaćenim porezima i doprinosima.

Grafikon 6.3.1 - Struktura neformalne zaposlenosti prema sektorima, %, Zaposleno stanovništvo

¹⁴ Postoji neznatna razlika u obuhvatu neformalne zaposlenosti, koja je korišćena u ovom istraživanju i prema definiciji Međunarodne organizacije rada - MOR (ILO, 2018). MOR definiše neformalno zaposlene tako da obuhvataju i zaposlene koji nemaju plaćeni godišnji odmor i bolovanje, dok uža definicija koja je ovdje korišćena ne obuhvata ove kategorije radnika, budući da u Anketi nije bilo pitanja koja se odnose na plaćeni godišnji odmor i bolovanje.

Nadalje prikazujemo odvojeno profil neformalno zaposlenih prema užoj definiciji i zaposlenih koji primaju dio zarade u gotovini bez plaćenih poreza i doprinosa, zbog različitih pristupa koji nosioci ekonomske politike treba da imaju u smanjenju ove dvije kategorije zaposlenih.

Tabela 6.3.1 - Stope neformalne zaposlenosti prema tipu zaposlenja, djelatnosti i sektoru svojine, %, Zaposleno stanovništvo

	Neformalna zaposlenost uža definicija	Zaposleni sa djelimično plaćenim porezima i doprinosima	Neformalna zaposlenost šira definicija
Ukupno	15.7	10.8	26.4
Tip zaposlenja			
Zaposleni kod poslodavca	5.6	10.0	15.6
Registrovano	3.4	10.1	13.5
Samozaposleni	51.5	13.7	65.4
Registrovano	9.3	25.2	34.6
Djelatnost			
Poljoprivreda	76.7	13.3	90.0
Ne-poljoprivreda	13.7	10.7	24.3
Industrija	4.9	14.7	19.6
Građevinarstvo	28.1	14.1	42.2
Trgovina	6.2	10.7	16.4
Saobraćaj	3.6	3.6	7.1
Ugostiteljstvo	24.7	14.8	39.5
Ostale usluge	16.2	9.4	25.4
Sektor svojine			
Privatna	10.9	12.3	23.3
Državna	1.9	6.7	8.2
Ostalo	81.1	8.9	90.0

Posmatrano prema tipu zaposlenja i tipu (ne)formalnosti, svaki drugi samozaposleni ne uplaćuje poreze i doprinose (51.5%), dok otprilike svaki sedmi prima dio zarade u gotovini bez plaćanja poreza i doprinosa (13.7%). Samozaposleni obuhvataju poslodavce, radnike koji rade sami za sebe i pomažuće članove domaćinstva. U znatno boljoj situaciji je manje ranjiva kategorija zaposlenih kod poslodavca. Otprilike svakoj dvadesetoj osobi koja je zaposlena kod poslodavca se ne uplaćuju porezi i doprinosi (5.6%), a svakoj desetoj osobi se porezi i doprinosi uplaćuju samo na dio zarade (Tabela 6.3.1).

Samozaposleni dominiraju među zaposlenima koji ne plaćaju poreze i doprinose (71.8%), dok zaposleni kod poslodavca dominiraju među zaposlenima kojima se djelimično uplaćuju porezi i doprinosi (72.1%), kao i među zaposlenima u formalnom sektoru (89.7%) (Tabela 6.3.2). Udio zaposlenih kod poslodavca među neformalno zaposlenima (uža definicija) je znatno niži u Crnoj Gori nego u Evropi i Centralnoj Aziji gdje nešto više od polovine neformalno zaposlenih čine zaposleni kod poslodavca (28.2% prema 56.3% respektivno) (ILO, 2018). Ovaj podatak ukazuje na karakter neformalnosti u Crnoj Gori koja se prevashodno vezuje za kategoriju radnika koji rade sami za sebe u okviru šire kategorije samozaposlenih.

Tabela 6.3.2 - Struktura zaposlenih prema tipu zaposlenosti i sektoru svojine, %, Zaposleno stanovništvo

	Zaposleni bez plaćenih poreza i doprinosa	Zaposleni sa djelimično plaćenim porezima i doprinosima	Zaposleni sa plaćenim porezima i doprinosima
Tip zaposlenosti			
Zaposleni kod poslodavca	28.2	72.1	89.7
Samozaposleni	71.8	27.9	10.3
Sektor svojine			
Privatna svojina	47.5	78.7	71.1
Državna svojina	2.6	13.5	27.7
Dva ili više oblika svojine	0.2	1.9	0.6
Ostalo	49.7	5.8	0.7
Veličina preduzeća prema broju radnika			
Do 10	69.9	44.9	30.9
11-49	5.5	22.4	23.9
60-249	4.4	3.3	15.2
250 i više	...	0.4	4.5
Ne zna/Bez odgovora	20.2	29	25.5

Stopa neformalne zaposlenosti (uža definicija) u Crnoj Gori je najveća u poljoprivredi, jer tri od četiri radnika u poljoprivredi ne uplaćuje poreze i doprinose. Visoke stope neformalne zaposlenosti u poljoprivredi zastupljene su i u drugim zemljama Zapadnog Balkana (Krstić and Agashi, 2016). Ovakva situacija u poljoprivredi u Crnoj Gori ne predstavlja iznenađenje imajući u vidu značajno učešće pomažućih članova u okviru malih porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja nijesu registrovana. Pored poljoprivrede, nadprosječno učešće ove kategorije neformalno zaposlenih je u građevinarstvu i ugostiteljstvu. Učešće zaposlenih sa djelimično plaćenim porezima i doprinosima je takođe nadprosječno u građevinarstvu, ugostiteljstvu, poljoprivredi, kao i u industriji.

Posmatrano prema sektoru svojine preduzeća, stopa neformalne zaposlenosti u privatnim preduzećima iznosi 10.9% (Tabela 6.3.1), iako polovina svih neformalno zaposlenih radi u privatnim preduzećima (Tabela 6.3.2). U ostalim sektorima svojine stopa neformalne zaposlenosti iznosi 81.1%, budući da je ova kategorija definisana tako da obuhvati aktivnosti pojedinaca koje nijesu registrovane, kao što je čuvanje djece, držanje privatnih časova i sl. U državnim preduzećima 1.9% zaposlenih nema plaćene poreze i doprinose, dok za 6.7% zaposlenih porezi i doprinosi se uplaćuju samo na dio zarade. Neformalna zaposlenost je karakteristična za mikro preduzeća (do 10 zaposlenih) budući da 69.9% neformalno zaposlenih radi u tim preduzećima. Isplata dijela zarade u gotovini je takođe karakteristična za mikro preduzeća (44.9%).

Mjesto obavljanja aktivnosti je dobar indikator neformalne zaposlenosti. Čak skoro 9 od 10 formalno zaposlenih osoba posao obavlja između ostalog i u preduzeću/ustanovi (86%), dok je to znatno rjeđe slučaj sa zaposlenima kojima se djelimično uplaćuju porezi i doprinosi (59%), a najrjeđe kod zaposlenih „na crno“ (23%) (u prosjeku 38% za obje kategorije neformalno zaposlenih). S druge strane, neformalno zaposleni znatno češće svoj posao obavljaju van preduzeća, odnosno, kod kuće, na poljoprivrednom imanju, na ulici, pijaci (Grafikon 6.3.2).

Grafikon 6.3.2 - Mjesto obavljanja posla, Zaposleno stanovništvo

Gdje obavljate posao? Višestruki odgovori. Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

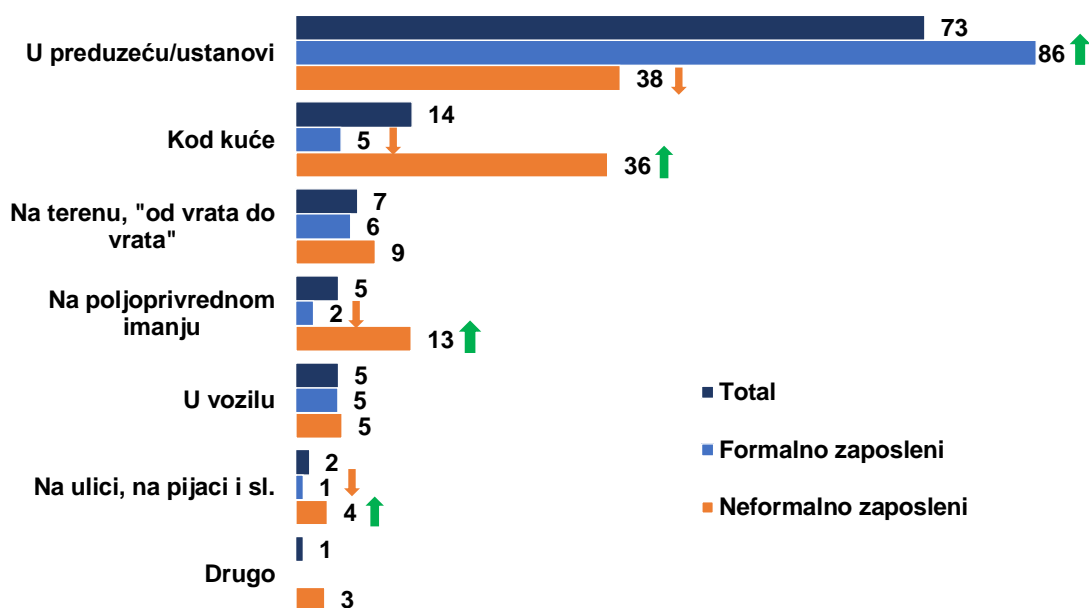

Tabela 6.3.3 - Stope neformalne zaposlenosti prema regionu i tipu naselja, %, Zaposleno stanovništvo

	Neformalna zaposlenost uža definicija	Zaposleni sa djelimično plaćenim porezima i doprinosima	Neformalna zaposlenost šira definicija
Ukupno	15.7	10.8	26.4
Region			
Sjever	26.1	7.1	33.2
Centar	11.7	7.3	19.2
Jug	12.1	19.8	31.9
Tip naselja			
Urban	14.1	9.3	23.4
Rural	18.6	13.7	32.1

Posmatrano prema tipu naselja, uočava se da je stopa neformalne zaposlenosti veća u ruralnim sredinama nego u urbanim (18.6% prema 14.1%), a to isto važi i za stopu zaposlenih kojima se djelimično plaćaju porezi i doprinosi (13.7% prema 9.3%) (Tabela 6.3.3). Posmatrano prema regionima, sjeverni region ima nadprosječnu stopu neformalne zaposlenosti (26.1%), a južni region nadprosječnu stopu zaposlenih koji djelimično plaćaju poreze i doprinose.

Demografske karakteristike

Žene u Crnoj Gori su više uključene u obavljanje neformalnih aktivnosti od muškaraca, budući da je stopa neformalne zaposlenosti žena (prema užoj definiciji) 16.9%, a muškaraca 14.6% (Tabela 6.3.4). Ovi rezultati se razlikuju od prethodnog istraživanja za Crnu Goru (Ipsos, 2015), kao i od istraživanja za druge zemlje Zapadnog Balkana (Krstić and Agashi, 2016), prema kojima su muškarci više skloni neformalnim aktivnostima. Prema procjenama MOR-a (ILO, 2018), u razvijenim zemljama muškarci imaju nešto veću stopu neformalne zaposlenosti od žena, mada su te razlike veoma male (1.3 procentna poena). Žene u Crnoj Gori takođe češće primaju dio zarade u gotovini u odnosu na muškarce (13.1% prema 8.6%).

Posmatrano prema godinama starosti, uočava se da stopa neformalne zaposlenosti opada do 31-45. godine, a nakon toga raste (Tabela 6.3.4). Neformalnom zapošljavanju su najviše sklone osobe koje se nalaze na marginama tržišta rada, to su najstariji koji će uskoro napustiti tržište rada i mladi koji su upravo ušli na tržište rada. Slična situacija je i u Srbiji (Koettl, 2013), drugim zemljama Zapadnog Balkana (Krstić and Gashi, 2017), kao i zemljama visokog nivoa dohotka (ILO 2018). Stopa neformalne zaposlenosti u Crnoj Gori za najstarije (65 i više godina) je 66.7%, a za mlade (15-24 godine) je 18.1%. U poređenju sa zemljama visokog nivoa dohotka, zapaža se znatno veće angažovanje najstarijih u neformalnim aktivnostima u Crnoj Gori, dok je stopa neformalne zaposlenosti za mlade približna prosjeku ovih zemalja (ILO 2018). Mladi su najviše skloni da primaju dio zarade u gotovini i tako poslodavci izbjegavaju plaćanje dijela poreza i doprinosa, a najstariji najmanje (14.9% prema 6.7%), jer većina najstarijih nije formalno zaposlena.

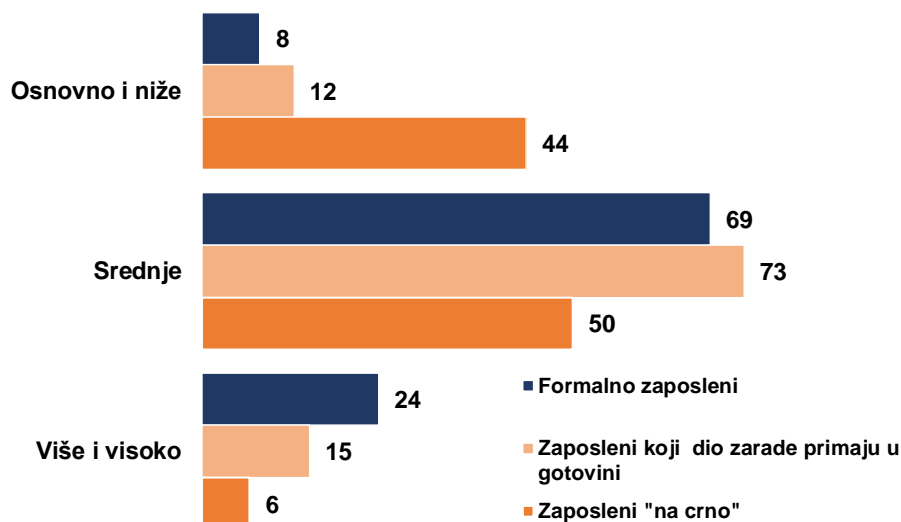
Tabela 6.3.4 - Stope neformalne zaposlenosti prema polu, starosti i obrazovanju, %, Zaposleno stanovništvo

	Neformalna zaposlenost uža definicija	Zaposleni sa djelimično plaćenim porezima i doprinosima	Neformalna zaposlenost šira definicija
Ukupno	15.7	10.8	26.4
Pol			
Muški	14.6	8.6	23.3
Ženski	16.9	13.1	29.9
Godine starosti			
15-24	18.1	14.9	33.0
25-30	7.3	10.1	17.4
31-45	11.0	8.3	19.3
46-64	17.8	12.3	30.1
65+	66.7	6.7	73.3
Nivo obrazovanja			
Bez završene ili završena osnovna	49.6	9.3	59.2
Srednja škola	11.8	11.9	23.7
Viša škola, fakultet	4.8	8.1	12.9

Viši nivoi obrazovanja nijesu garancija za formalno zaposlenje, ali su svakako važan faktor. Kao i u većini zemalja svijeta, stopa neformalne zaposlenosti u Crnoj Gori opada sa rastom nivoa obrazovanja (Tabela 6.3.4). Skoro polovina svih zaposlenih sa ili bez završene osnovne škole radi neformalno, a samo 4.8% svih zaposlenih sa višom školom i fakultetom. Kada su u pitanju osobe koji primaju dio zarade bez plaćanja poreza i doprinosa, zaposleni sa srednjim nivoom obrazovanja imaju najveću sklonost ka ovakvom radnom angažovanju (11.9%).

Obrazovni profil neformalno zaposlenih je znatno lošiji od formalno zaposlenih. Oko 44% neformalno zaposlenih (uža definicija) nema završenu osnovnu školu ili ima samo osnovnu školu, dok samo 12% zaposlenih koji primaju dio zarade bez plaćanja poreza i doprinosa i 8% formalno zaposlenih pripada toj grupi (Grafikon 6.3.3).

Grafikon 6.3.3 – Obrazovni profil različitih kategorija zaposlenih, Zaposleno stanovništvo

Uslovi rada

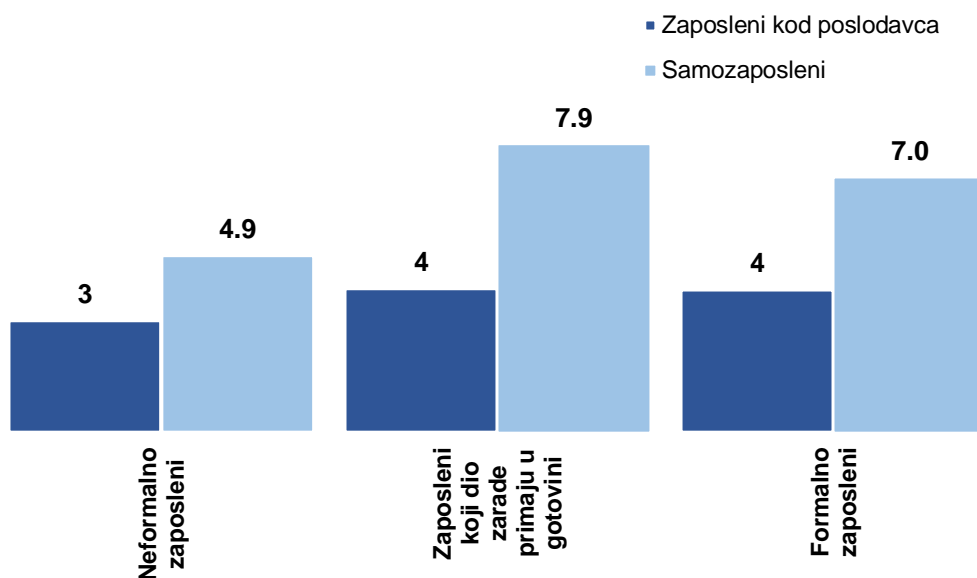
Prosječne mjesečne zarade neformalno zaposlenih po užoj definiciji dva puta su manje od zarada formalno zaposlenih, dok su zarade zaposlenih koji djelimično plaćaju poreze i doprinose manje za 19%. Kada se tome dodaju troškovi poreza i doprinosa za zaposlene koji ih ne plaćaju, kao i za zaposlene koji ih djelimično plaćaju, razlike u troškovima rada formalnih i neformalnih radnika postaju još veće. Međutim, kada se u analizu uključe ostvareni časovi rada koji su veći u formalnom nego u neformalnom sektoru, prosječne mjesečne zarade po času formalnih radnika postaju manje za 4.3% u odnosu na zarade neformalno zaposlenih po užoj definiciji, odnosno manje za 21.3% u odnosu na zarade zaposlenih koji djelimično uplaćuju poreze i doprinose (Tabela 6.3.5). Prosječne mjesečne zarade po času samozaposlenih radnika su znatno veće od zarada zaposlenih kod poslodavca i ta razlika je najveća kod zaposlenih koji dio zarade primaju bez plaćanja poreza i doprinosa (Grafikon 6.3.4).

Tabela 6.3.5 - Prosječna mjesečna zarada i ostvareni nedjeljni časovi rada prema tipu zaposlenosti, Zaposleno stanovništvo

	Prosječna mjesečna zarada, €	Prosječni ostvareni nedjeljni časovi rada	Prosječna mjesečna zarada po času, €
Neformalno zaposleni (uža definicija)	255.0	27.0	4.39
Zaposleni koji dio zarade primaju u gotovini	439.3	38.0	5.34
Formalno zaposleni	542.0	41.1	4.20

Kada su u pitanju zaposleni kojima se djelimično uplaćuju porezi i doprinosi, približno trećina zarade se isplaćuje u gotovini (37.1%) i ona iznosi u prosjeku €251, dok se na oko dvije trećine zarade uplaćuju porezi i doprinosi. To znači da se porezi i doprinosi uplaćuju na iznos koji je približan minimalnoj zaradi. Ove rezultate treba tretirati kao indikativne zbog malog broja opservacija.

Grafikon 6.3.4 - Prosječne mjesečne zarade po času prema tipu zaposlenja i stepenu (ne)formalnosti, €, Zaposleno stanovništvo

Neformalna zaposlenost za mnoge nije dobrovoljan izbor već jedina moguća opcija. Čak 4 od 5 neformalno zaposlene osobe (zaposlene „na crno“) prije bi izabralo posao koji nudi manju zaradu ali uz uplaćivanje punih poreza i doprinosa propisanih zakonom, u poređenju sa većom zaradom ali bez plaćanja poreza i doprinosa, dok bi tu istu opciju izabralo 2 od 3 zaposlena radnika koji primaju dio zarade bez plaćanja poreza i doprinosa. Posao koji nudi prosječnu platu i male šanse za povećanje iste, ali sigurnost u vidu uplaćenih pripadajućih poreza i doprinosa preferiran je posao za cjelokupnu populaciju zaposlenih stanovnika Crne Gore (75%) (Grafikon 6.3.5). Veću „smjelost“ pokazuju mlađi građani, koji imaju između 15 i 24 godine, koji češće navode da bi se radije opredijelili za neregistrovani rad, odnosno rizičniji i neizvjestan posao koji nudi veliku platu i šansu za povremene bonuse, ali bez uplaćivanja poreza i doprinosa (44%). Rizičnijoj promjeni posla skloniji su i građani koji žive na jugu zemlje (30%), dok je to rjeđe slučaj sa stanovnicima sjevernih područja (16%).

Grafikon 6.3.5 – Preferencija između dva posla koja nude drugačije „benefite“, Zaposleno stanovništvo

Sada ću Vam postaviti hipotetičko pitanje. Zamislite da možete da birate između 2 posla, posla A i posla B. Posao A nudi prosječnu platu i male šanse za povećanje plate, ali poslodavac uplaćuje sve poreze i doprinose propisane zakonom, dok posao B nudi veliku platu, veliku šansu za povremene bonuse ali poslodavac ne uplaćuje zakonski propisane poreze i doprinose, odnosno radite na crno. Koji posao biste Vi odabrali? Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

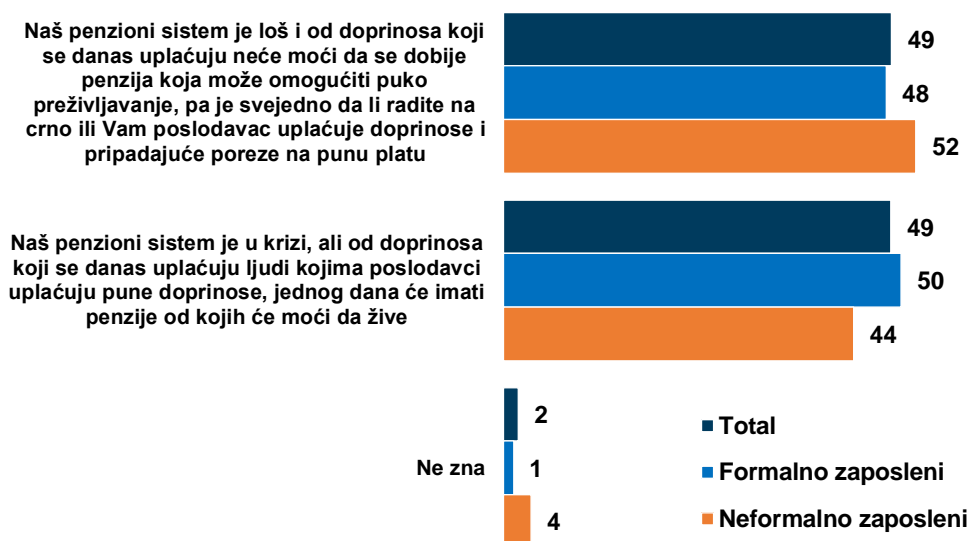

Dodatno, za neformalnu zaposlenost nijesu karakteristični samo privremeni poslovi, jer čak 31% neformalno zaposlenih taj posao obavlja duže od 10 godina, a među onima na čija primanja se uopšte ne uplaćuju doprinosi 36% radi na istom poslu duže od 10 godina. Prosječna dužina angažovanja na poslu koji trenutno obavljaju kod osoba kojima se doprinosi ne uplaćuju na pun iznos iznosi 7.2 godine, a kod onih na čija primanja se uopšte ne uplaćuju doprinosi čak 11.5 godina. Dugotrajni izostanak penzionog osiguranja (ili njegovo umanjeње kroz djelimičnu uplatu doprinosa) imaće pogubne posljedice na porast staračkog siromaštva, jer će se udio penzionera sa minimalnim penzijama iz godine u godinu povećavati.

Ipak, približno polovina zaposlenih smatra da je crnogorski penzioni sistem loš (49%) i da je stoga svejedno da li se aktivnost obavlja „na crno“ ili se plaćaju porezi i doprinosi na cjelokupnu zaradu, pošto se od sadašnjih doprinosa ne mogu finansirati adekvatne starosne penzije i nema bitnijih razlika u ovom stavu između neformalno i formalno zaposlenih (Grafikon 6.3.6). Približno polovina ukupno zaposlenih je bila nekada neformalno zaposlena (48%), dok je čak dvije trećine neformalno zaposlenih (64%) imalo takva iskustva.

Grafikon 6.3.6 – Stavovi prema budućnosti penzionog sistema u Crnoj Gori, Zaposleno stanovništvo

Ljudi imaju različita mišljenja o budućnosti penzionog sistema u Crnoj Gori. Koje od sljedećih mišljenja je najbliže Vašem?
Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

Kada je u pitanju odnos poslodavaca prema radnicima, kao što je ranije već navedeno, dominira mišljenje da su prava radnika ugrožena i nema značajne razlike između zaposlenih „na crno“ i zaposlenih koji dio zarade primaju u gotovini (82% i 79% respektivno), ali i kada se poredi sa mišljenjem formalno zaposlenih (85%).

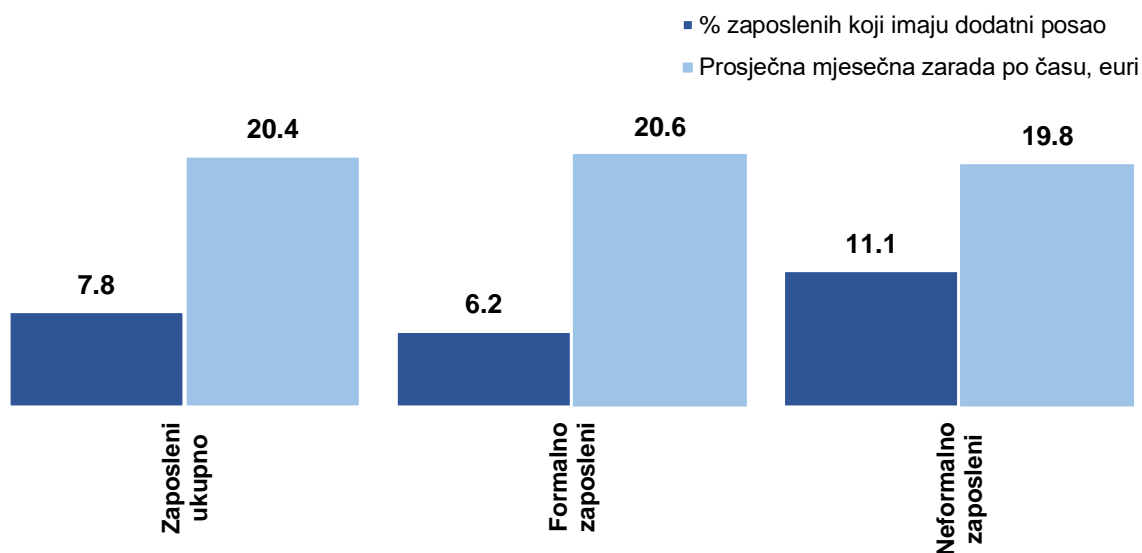
Zanimljivo je da svaki peti neformalno radno angažovani građanin navodi da je firma u kojoj radi uspješnija od drugih ili čak jedna od najuspješnijih firmi u svojoj djelatnosti (19%), dok još nešto više od trećine neformalno zaposlenih smatra da je njihova firma jednaka drugima po uspješnosti (35%). Ipak, ne treba zanemariti podatke koji nam govore o tome da neformalno zaposleni dosljedno rjeđe izvještavaju o uspješnosti firmi u kojima rade u poređenju sa formalno zaposlenima, odnosno da znatno češće iskazuju stav o tome da su firme u kojima rade manje uspješne od drugih u svojoj djelatnosti (46% neformalno zaposlenih u poređenju sa 7% formalno zaposlenih) - 27% neformalno zaposlenih navodi da je firma u kojoj rade manje uspješna od drugih nasuprot 6% formalno zaposlenih, a čak 19% ističe da je njihova firma jedna od najneuspješnijih u svojoj djelatnosti u poređenju sa tek 1% formalno zaposlenih.

Dodatne poslove (jedan ili više), pored osnovnog posla, ima 7.8% zaposlenih u Crnoj Gori, pri čemu je veći procenat neformalno zaposlenih (11.1%) u odnosu na formalno zaposlene (6.2%) (Grafikon 6.3.7). Interesantno je primijetiti da je prosječna zarada po času od dodatnih poslova višestruko veća od prosječne zarade po času na osnovnom poslu (€ 19.8 za neformalno zaposlene u poređenju sa € 4.74 na osnovnom poslu, i € 20.6 za formalno zaposlene u odnosu na € 4.20 na osnovnom poslu). Najveći dio tih dodatnih poslova su neformalni poslovi. Skoro polovina zaposlenih koji imaju dodatne poslove primaju zaradu od takvih poslova u gotovini, dok je samo 11% izjavilo da su na cjelokupnu zaradu plaćeni porezi i doprinosi (4.5% neformalno zaposlenih i 16.2% formalno zaposlenih).

Grafikon 6.3.7 – Procenat zaposlenih koji imaju dodatne poslove i uobičajena prosječna mjesečna zarada po času od tih poslova, Zaposleno stanovništvo

Rekli ste da ste tokom prethodne sedmice obavljali neki posao ili aktivnost kojom ste sticali sredstva za život ili imate zaposlenje ili posao sa kojeg ste bili odsutni cijele prethodne sedmice. Sad Vas molim da mi kažete da li Vi imate... ? Ponuđeni odgovori. Jedan odgovor. Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

Rekli ste da imate više od jednog posla / aktivnosti na osnovu koje stičete sredstva za život. Ako zamislite jedan prosječan mjesec u godini, koliko novca zaradite od dodatnih poslova ili aktivnosti mjesečno? / A koliko sati radite na tom dodatnom poslu/ dodatnim poslovima u toku jednog prosječnog mjeseca u godini? Baza: Zaposleno stanovništvo, građani koji imaju dodatni posao (8% ciljane populacije)

6.4 Determinante neformalne zaposlenosti

Profil neformalne zaposlenosti koji je prikazan u prethodnom dijelu opisuje koje kategorije zaposlenih su najviše uključene u neformalnu zaposlenost. Na primjer, to može biti osoba sa niskim nivoom obrazovanja, koje živi u ruralnom području i bavi se poljoprivredom. Da bismo procijenili koliki je neto uticaj svakog faktora pojedinačno (obrazovanje, lokacija, djelatnost) na odluku pojedinca da bude neformalno zaposlen, pod pretpostavkom ostalih istih karakteristika, koristimo regresionu analizu. Tako će u ovom dijelu biti analizirani faktori koji utiču na neformalnu zaposlenost i čije identifikovanje može biti od koristi kod definisanja politike usmjerene na smanjenje neformalne zaposlenosti.

Pored faktora koji su prikazani u deskriptivnom dijelu, ispituju se i dodatni faktori. Faktori su grupisani tako da obuhvate demografske i obrazovne karakteristike osobe (pol, starost, bračni status, prisustvo djece mlađe od 18 godina u domaćinstvu, kao i stečeni nivo obrazovanja), ekonomske karakteristike (tip zaposlenja – zaposlen kod poslodavca ili samozaposlen, prethodno iskustvo kao neformalno zaposleni, djelatnost, sektor svojine, uspješnost preduzeća u odnosu na konkurenciju) i karakteristike prebivališta (tip naselja i region). Ovi faktori se koriste kao nezavisne varijable u jednostavnom probit modelu gdje zavisna promjenljiva uzima vrijednost 1 ukoliko je osoba neformalno zaposlena, a vrijednost 0 ukoliko je formalno zaposlena. Zavisna promjenljiva se odnosi na sva zaposlena lica starosti 15 do 89 godina.

Ocijenili smo dva modela koja se razlikuju samo u zavisnoj promjenljivoj. U prvom modelu zavisna promjenljiva je neformalno zaposlena osoba prema užoj definiciji koja obuhvata sve one koji rade u neregistrovanim preduzećima i koji rade u registrovanim preduzećima bez ugovora, dok šira definicija neformalne zaposlenosti, pored ovih kategorija obuhvata i zaposlene sa ugovorom kojima su porezi i doprinosi uplaćivani samo na dio zarade, a ostatak zarade su dobijali u gotovini bez plaćanja poreza i doprinosa.

Fokusiraćemo se na prvi model koji se bazira na užoj definiciji neformalne zaposlenosti budući da objašnjava veći dio varijacija zavisne promjenljive u odnosu na drugi model (Tabela 6.4.1). Većina promjenljivih je statistički značajna, izuzev pola, bračnog statusa, prisustva djece u domaćinstvu, tipa naselja i regiona prebivališta, pa te varijable nećemo komentarisati.

Tabela 6.4.1 - Determinante neformalne zaposlenosti, Probit model, Marginalni efekti

	Uža definicija	Šira definicija
Muškarci	-0.007 (0.020)	-0.078*** (0.026)
Godine starosti		
25-30	-0.057* (0.033)	-0.115*** (0.043)
31-45	-0.057** (0.029)	-0.120*** (0.040)
46-64	-0.046* (0.028)	-0.080** (0.039)
65+	0.020 (0.047)	-0.028 (0.086)
Bračni status i prisustvo djece u domaćinstvu		
Oženjen, udata	0.003 (0.021)	0.002 (0.029)
Razveden/a	0.024 (0.026)	0.027 (0.039)
Djeca mlađa od 18 g.	0.001 (0.021)	-0.025 (0.029)
Nivo obrazovanja		
Srednja škola	-0.087*** (0.025)	-0.099** (0.042)
Viša škola	-0.121*** (0.041)	-0.039 (0.051)
Fakultet	-0.107*** (0.034)	-0.179*** (0.053)
Ostale individualne karakteristike		
Samozaposlen	0.111*** (0.018)	0.169*** (0.025)
Prethodno iskustvo kao neformalno zaposleni	0.071*** (0.016)	0.116*** (0.023)
Djelatnost		
Poljoprivreda	0.132*** (0.045)	0.168*** (0.065)
Građevinarstvo	0.126*** (0.048)	0.094 (0.058)
Trgovina	0.010 (0.046)	-0.107** (0.053)
Saobraćaj	-0.012 (0.058)	-0.136** (0.069)
Ugostiteljstvo	0.072* (0.043)	-0.064 (0.053)

Ostale usluge	0.045 (0.042)	-0.039 (0.045)
Sektor svojine		
Državna	-0.029 (0.030)	-0.056* (0.034)
Ostalo	0.134*** (0.026)	0.216*** (0.051)
Poređenje u odnosu na konkurenciju		
Uspješnije od drugih iz iste djelatnosti	-0.041** (0.020)	-0.020 (0.025)
Manje uspješno	0.091*** (0.024)	0.203*** (0.031)
Najneuspješnije u svojoj djelatnosti	0.027 (0.031)	0.186*** (0.051)
Tip naselja i regioni		
Urbana naselja	0.022 (0.019)	-0.010 (0.025)
Sjever	-0.012 (0.024)	0.114*** (0.033)
Jug	-0.023 (0.022)	-0.023 (0.032)
Statistički pokazatelji		
Wald χ^2 (27)	260.31	319.11
Pseudo R^2	0.5678	0.4410
Broj opservacija	1,204	1,204

Napomene: Zavisna varijabla je 1 ako je lice neformalno zaposleno, a 0 ako je formalno zaposleno. Koeficijenti se odnose na marginalne efekte u procentima, izračunate za prosječne vrijednosti kontinualnih varijabli i za diskretne promjene od 0 do 1 vještačkih varijabli. Robusne standardne greške date su u zagradama. * značajno na 10%; ** značajno na 5%; *** značajno na 1%. Referentne kategorije: žene, 15-24 god., samac, bez djece, nezavršena ili završena osnovna škola, zaposlen kod poslodavca, nema prethodnog iskustva kao neformalno zaposlen, industrija, privatna svojina, isto uspješno kao i drugi, ruralna naselja, centralni region.

Mladi (15-24 godine) su više skloni neformalnom zapošljavanju, pod pretpostavkom ostalih istih karakteristika. To znači da mladi ulaze na tržište rada kao neformalno zaposleni, stiču iskustvo i kasnije jedan dio njih prelazi u formalni sektor, pošto neformalnost blago opada sa godinama starosti, a dio postaje nezaposlen ili čak neaktivan. Osobe stare od 25 do 45 godine imaju manju vjerovatnoću da budu neformalno zaposlene od mladih (referentna varijabla) i to za 5.7%, a osobe stare od 46 do 64 godine imaju manju vjerovatnoću za 4,6%, dok ne postoji statistički značajna razlika između mladih i najstarijih (65 i više godina). Uključivanje mladih u neformalne aktivnosti rano tokom radnog vijeka može imati negativan uticaj na njihove buduće ishode na tržištu rada, povećavajući tako rizik od neaktivnosti, nezaposlenosti i siromaštva u budućnosti, što svakako treba uzeti u obzir prilikom formulisanja mjera vezanih za smanjenje neformalnog zapošljavanja.

Visoko obrazovani su manje skloni neformalnom zapošljavanju od osoba sa najnižim nivoom obrazovanja, pod pretpostavkom istih ostalih karakteristika, kao i u većini razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Naime, radnici sa završenim fakultetom (uključujući i master i doktorat) imaju za 10.7% manju vjerovatnoću da budu neformalno zaposleni u odnosu na slične radnike sa nezavršenom ili završenom osnovnom školom. To ukazuje da fakultetsko obrazovane osobe nešto lakše nalaze posao u formalnom sektoru, te su manje primorane da alternativu traže u neformalnom sektoru za razliku od osoba sa najnižim nivoom obrazovanja, pod pretpostavkom da se ne radi o dobrovoljnoj neformalnoj zaposlenosti. Međutim, potrebno je naglasiti da efekat koji visoko obrazovanje ima na neformalnu zaposlenost, iako značajan, nije veliki.

Od ostalih individualnih karakteristika, tip zaposlenja i prethodno radno iskustvo imaju značajan uticaj na vjerovatnoću neformalne zaposlenosti. Samozaposleni imaju za 11% veću vjerovatnoću da budu neformalno zaposleni od zaposlenih kod poslodavca (referentna varijabla), pod pretpostavkom ostalih istih karakteristika, što je u skladu sa rezultatima deskriptivne analize prema kojima samozaposleni imaju veću stopu neformalne zaposlenosti od zaposlenih kod poslodavca. Prethodno radno iskustvo u svojstvu neformalno zaposlenog povećava vjerovatnoću da lice bude neformalno zaposleno za 7.1%. Ovaj važan nalaz ukazuje na začaran krug u kome se nalaze neformalno zaposleni iz koga je teško izaći, zbog zastarijevanja znanja i vještina, što dugoročno može negativno uticati na vjerovatnoću nalaženja boljeg posla u formalnom sektoru.

Radnici u poljoprivredi, građevinarstvu i ugostiteljstvu su više skloni neformalnom zapošljavanju u odnosu na radnike u industriji, za 13.2%, 12.6% i 7.2% respektivno, pod pretpostavkom istih ostalih karakteristika. Ostale djelatnosti nijesu statistički značajne. Ovaj nalaz ukazuje na potrebu formulisanja strategije, kao i specifičnih mjera za formalizaciju neformalne zaposlenosti prema užoj definiciji sa fokusom na poljoprivredu, građevinarstvo i ugostiteljstvo.

Dok statistički značajna razlika u sklonosti ka neformalnoj zaposlenosti ne postoji između radnika u državnom i privatnom sektoru, radnici u ostalim sektorima svojine imaju za 13.4% veću vjerovatnoću da budu neformalno zaposleni. To nije iznenađujuće budući da su u ostalim sektorima svojine obuhvaćeni i pojedinci koji pružaju usluge kao što je podučavanje, držanje privatnih časova, čuvanje djece, razne zanatske usluge, koje su izdvojene iz privatnog sektora, a zapravo njemu pripadaju.

U odnosu na konkurente iz iste djelatnosti, zaposleni u uspješnijim preduzećima/organizacijama ili uspješnijim preduzetnicima manje su skloni neformalnom zapošljavanju u odnosu na one koji su isti po uspješnosti kao konkurencija, dok su manje uspješni više skloni neformalnom zapošljavanju. Ovi nalazi su u skladu sa rezultatima vezanim za determinante uključivanja preduzeća u aktivnosti sive ekonomije koji ukazuju da ekonomske performanse preduzeća značajno determinišu sklonost ka obavljanju aktivnosti sive ekonomije. U ovom slučaju finansijski položaj samozaposlenih ili preduzeća/organizacije u kojoj zaposleni rade je baziran na subjektivnoj ocjeni ispitanika, a ne na objektivnim kriterijumima kao što je vrijednost prometa kod preduzeća.

U drugom modelu koji ocjenjuje determinante neformalne zaposlenosti prema široj definiciji neformalne zaposlenosti, nesignifikantne promjenljive su samo bračni status, prisustvo djece u domaćinstvu i tip naselja, za razliku od prvog modela gdje nije bilo značajne razlike i po polu i regionu prebivališta.

Rezultati pokazuju da su muškarci u odnosu na žene za 7.8% manje skloni neformalnoj zaposlenosti koja uključuje i isplatu zarada u gotovini, što je u skladu sa deskriptivnom analizom koja sugerise da znatno veći procenat žena prima zarade u gotovini bez plaćanja poreza i doprinosa. Posmatrano po regionima, radnici koji žive u južnom regionu imaju veću vjerovatnoću da budu neformalno zaposleni u odnosu na radnike u centralnom regionu. Takođe, različite djelatnosti imaju različit efekat na vjerovatnoću neformalne zaposlenosti u odnosu na prvi model. Dok su radnici u poljoprivredi više skloni neformalnoj zaposlenosti u odnosu na radnike u industriji (kao i u ovom modelu), radnici u trgovini i saobraćaju imaju manju vjerovatnoću da budu neformalno zaposleni, za razliku od prvog modela u kojem nije bilo statistički značajne razlike između ovih djelatnosti. Promjenljive koje su značajne u oba modela, imaju isti pravac uticaja na vjerovatnoću neformalne zaposlenosti, ali se veličina uticaja razlikuje.

Prikazani rezultati ekonometrijske analize ukazuju da postoje izvjesne razlike u efektima koji ispitivani faktori imaju na vjerovatnoću neformalne zaposlenosti prema užoj i široj definiciji, što može da sugerise nosiocima ekonomske politike na potrebu formulacije različitih pristupa u smanjenju zaposlenih koji ne plaćaju poreze i doprinose i zaposlenih koji djelimično plaćaju poreze i doprinose.

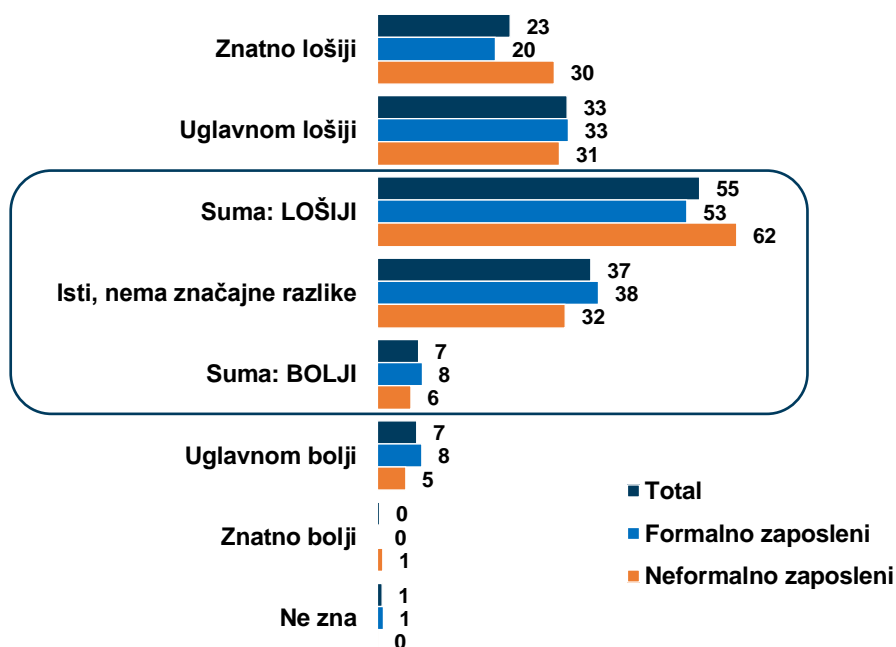
6.5 Uzroci neformalnog zapošljavanja

6.5.1 Ocjena stanja na tržištu rada i prijavljivanje kompanija koje neformalno posluju

Više od polovine zaposlenih građana dijeli mišljenje da su uslovi u kojima ljudi rade u Crnoj Gori lošiji u poređenju sa zemljama iz okruženja (55%), više od trećine ne uviđa značajne razlike (37%), dok 7% smatra uslove rada u Crnoj Gori boljim u poređenju sa zemljama okruženja. Percepcija neformalno zaposlenih pesimističnija je u poređenju sa formalno zaposlenima (Grafikon 6.5.1.1). Očekivano, najniže ocjene daju neregistrovani radnici, potom oni kojima se dio zarade isplaćuje u gotovini, dok najmanje pesimizma iskazuju formalno angažovani radnici.

Grafikon 6.5.1.1 – Ocjena uslova rada u Crnoj Gori, Zaposleno stanovništvo

Ako razmislite o uslovima u kojima ljudi u Crnoj Gori rade, da li biste rekli da su oni u odnosu na zemlje okruženja... Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

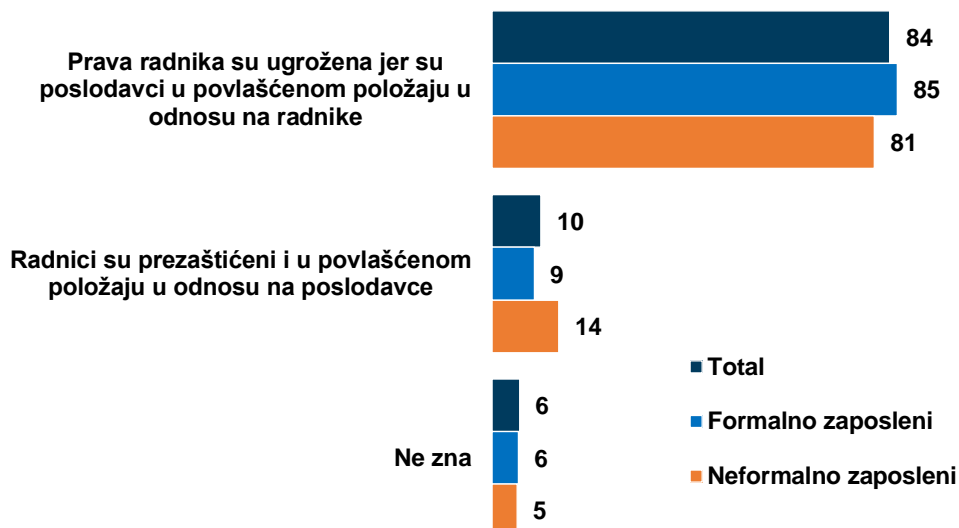

Dodatno, građani koji žive na sjeveru Crne Gore znatno češće od prosjeka uslove rada ocjenjuju kao lošije (65%), dok stanovnici južnih djelova zemlje učestalije navode da ne postoje razlike između Crne Gore i okolnih zemalja (52%). Takođe, građani sa ispodprosječnim prihodima daju pesimističnije ocjene dok su oni građani sa prihodima iznad prosjeka znatno optimističniji.

Dominantno je uvjerenje da su prava radnika ugrožena, a poslodavci u povlašćenom položaju u poređenju sa radnicima – 84% zaposlenih građana Crne Gore iskazuje ovakav stav (Grafikon 6.5.1.2.). Mlađi građani, uzrasta 15 do 24 godina (22%), oni sa nižim obrazovanjem (17%), kao i zaposleni u proizvodnji (18%) češće govore da su radnici prezaštićeni i u povlašćenom položaju u odnosu na poslodavce. Paradoksalno, to je slučaj i sa radnicima koji dio svoje zarade primaju u gotovini (17%), dok se neformalno zaposleni koji čitavu zaradu primaju u gotovini ne razlikuju u odnosu na prosjek (12%).

Grafikon 6.5.1.2 – Stav građana o odnosu poslodavaca i radnika u Crnoj Gori, Zaposleno stanovništvo

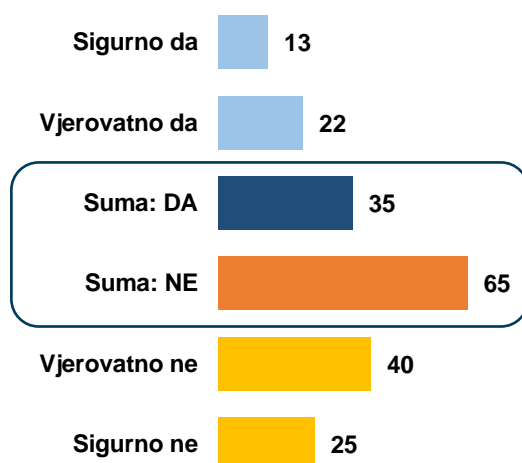
Ljudi imaju različita mišljenja o odnosima poslodavaca i radnika u Crnoj Gori. Dok jedni smatraju da su radnici prezaštićeni i u povlašćenom položaju u odnosu na poslodavce, drugi smatraju suprotno – da su prava radnika ugrožena jer su poslodavci u povlašćenom položaju u odnosu na radnike. Koje od ova dva mišljenja je bliže Vašem? Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

Dvije trećine zaposlenog stanovništva Crne Gore navodi da ne bi prijavili nadležnim institucijama kompaniju koja angažuje radnike koji nijesu registrovani (65%), dok trećina smatra da bi to učinila (35%) (Grafikon 6.5.1.3). Više odvažnosti na ovaj korak pokazuju građani višeg obrazovanja (44%), kao i oni koji žive u centralnom dijelu Crne Gore (41%), ali i oni koji su zaposleni u većim preduzećima, sa više od 10 zaposlenih (46% među građanima koji rade u preduzećima sa 11 do 49 zaposlenih, 47% među građanima koji su zaposleni u preduzećima sa 50 do 250 zaposlenih i 56% među onima koji rade u kompanijama sa preko 250 zaposlenih).

Grafikon 6.5.1.3 – Prijava nadležnim institucijama kompanije koja angažuje zaposlene „na crno“. Zaposleno stanovništvo

Ukoliko biste znali neku kompaniju da angažuje zaposlene na crno da li biste je prijavili nadležnim institucijama? Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

6.5.2 Kontrola rada preduzeća, prevencija i smanjivanje neformalnog poslovanja

Pored aktuelne situacije na tržištu rada koja umnogome doprinosi postojanju neformalnog zapošljavanja, značajan faktor jeste i kontrola poslovanja preduzeća, prevencija i borba protiv neformalnog zapošljavanja. Kada je riječ o ovome, manje od polovine zaposlenih građana Crne Gore smatra da je vjerovatnije da će preduzeće koje neformalno zapošljava radnike biti otkriveno (46%), dok čak 49% smatra drugačije. Građani koji dio svoje zarade primaju u gotovini znatno češće su uvjerenja da je vjerovatnije da preduzeće koje neformalno angažuje radnike neće biti otkriveno (65%) što potencijalno govore i iz iskustva sopstvenog preduzeća. Isti je slučaj i sa zaposlenima u građevinarstvu među kojima čak 73% smatra da nije vjerovatno da će preduzeće koje neformalno zapošljava radnike biti otkriveno. Veći optimizam pokazuju zaposleni u velikim preduzećima, preko 250 zaposlenih – čak 76% iskazuje uvjerenje da će takvo preduzeće biti otkriveno.

Građani slično misle i kada je u pitanju kažnjavanje direktora, odnosno vlasnika takvog preduzeća za neformalno angažovanje zaposlenih – nešto više od dvije petine vjeruje da je vjerovatnije da će osoba na čelu preduzeća biti kažnjena (44%). Ipak, značajan procenat (čak 51%) dijeli mišljenje da je vjerovatnije da kažnjavanja neće biti. Pesimističnija uvjerenja dosljedno pokazuju neformalno u poređenju sa formalno zaposlenima - 34% neformalno zaposlenih smatra da je vjerovatnije da će direktor/vlasnik biti kažnjen u odnosu na 47% formalno zaposlenih. Ova razlika je prevashodno definisana stavom radnika koji uopšte nijesu prijavljeni, odnosno koji rade “na crno”.

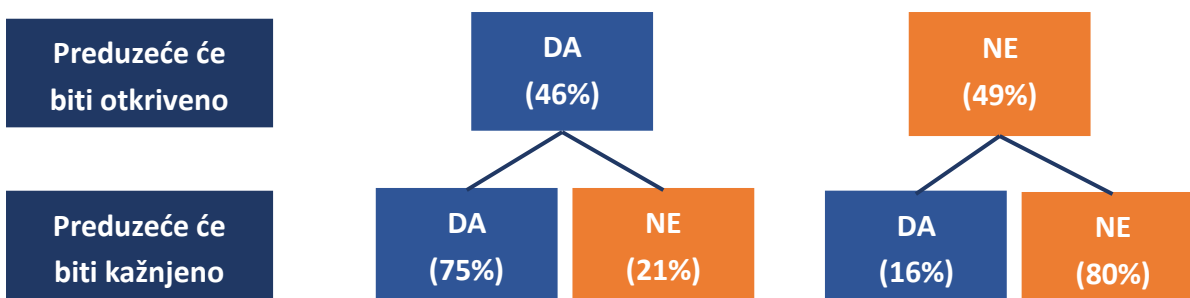
Ukoliko razmotrimo odgovore subpopulacija zaposlenih građana koji smatraju da će preduzeće biti otkriveno, odnosno da to neće biti slučaj, očigledno je postojanje povezanosti između stavova o vjerovatnoći otkrivanja i kažnjavanja preduzeća koja neformalno zapošljava radnike. Tako, oni koji smatraju da je vjerovatnije da će takvo preduzeće biti otkriveno, znatno češće navode da će ono biti i kažnjeno (Grafikon 6.5.2.1).

Grafikon 6.5.2.1 – Ocjena vjerovatnoće otkrivanja i kažnjavanja preduzeća koja neformalno zapošljavaju radnike, Zaposleno stanovništvo

Preduzeća koja neformalno zapošljavaju radnike (bilo da uopšte ne plaćaju ili samo djelimično plaćaju doprinose) rizikuju da će biti otkrivena. Po Vašem mišljenju, da li je vjerovatnije da će preduzeće koje na taj način neformalno posluje biti otkriveno, ili mislite da je vjerovatnije da neće biti otkriveno?

Ako bude otkriveno, šta mislite da li je vjerovatnije da će direktor/vlasnik takvog preduzeća biti kažnjen, ili mislite da je vjerovatnije da neće biti kažnjen?

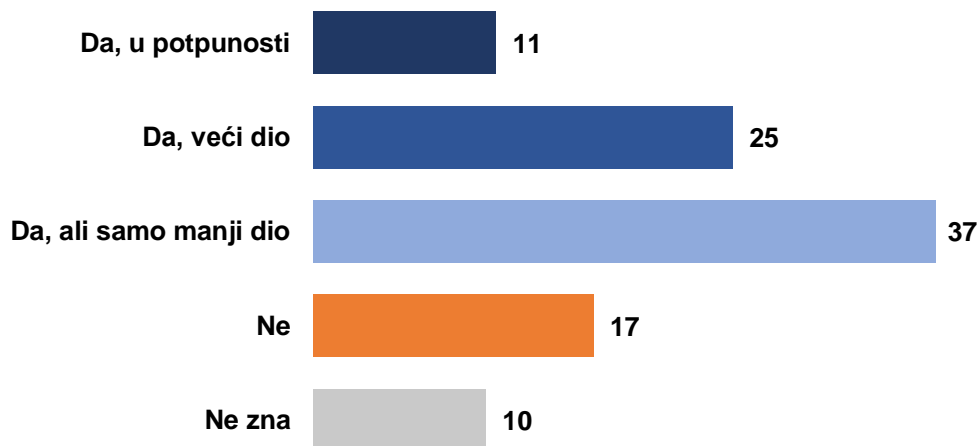
Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

Kada je u pitanju uspješnost različitih inspekcija (inspekcije rada, Uprave prihoda i carina, tržišne inspekcije) da otkriju zaposlene bez ugovora o radu i druge oblike neformalnog zapošljavanja i sive ekonomije, poslodavci u Crnoj Gori daju relativno dobre ocjene. Tako oko 10% predstavnika biznis sektora smatra da navedene inspekcije u potpunosti otkrivaju razne oblike neformalnog zapošljavanja (11%), još četvrtina misli da inspekcije uspijevaju da otkriju veći dio nepravilnosti u vezi sa zapošljavanjem radnika (25%), a nešto manje od 40% da one otkrivaju samo manji dio (37%) (Grafikon 6.5.2.2).

Grafikon 6.5.2.2 – Ocjena efikasnosti inspekcija u otkrivanju različitih oblika neformalnog zapošljavanja i sive ekonomije, Poslodavci u privatnom sektoru

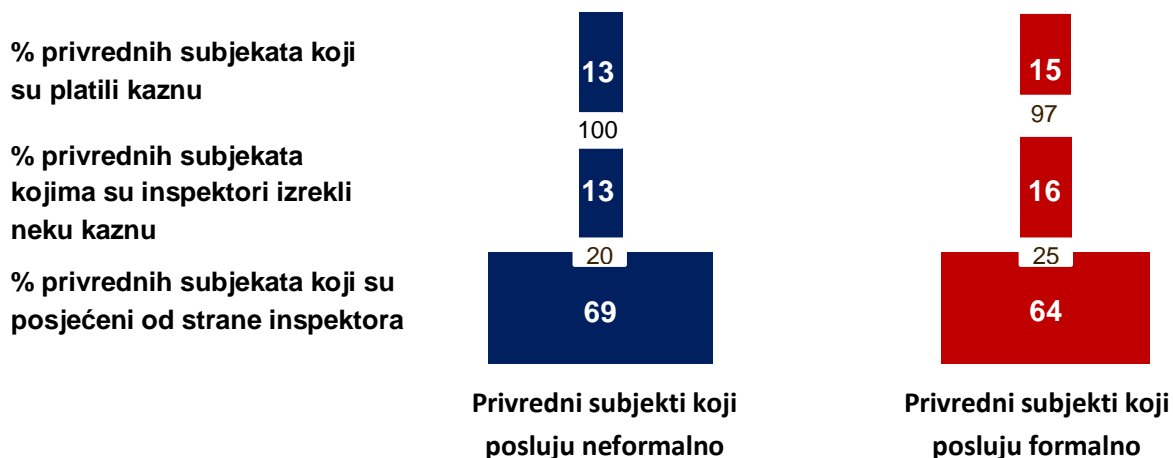
Da li smatrate da inspekcije (inspekcija rada, Uprava prihoda i carina, tržišna inspekcija) uspješno otkrivaju zaposlene bez ugovora o radu, druge oblike neformalnog zapošljavanja i sive ekonomije bez obzira na to da li ste u skorijoj prošlosti imali iskustva sa njima? Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

Nešto više od četvrtine preduzeća navodi da tokom 2021. godine nije bilo nijedne posjete od strane inspekcija (28%). Trećina preduzeća posjećena je jednom ili dva puta (34%), a ostatak preduzeća tri ili više puta (30%). Veća preduzeća, sa preko 10 zaposlenih, češće su bila posjećivana veći broj puta, četiri ili više, a isto važi i za preduzeća koja su imala veći promet. Čak četvrtina posjećenih firmi bila je kažnjena od strane neke od navedenih inspekcija (24%). Preduzeća koja se bave trgovinom češće navode da su bivala kažnjena (41%). Manje od trećine poslodavaca slaže se da je kazna dobijena od inspekcije bila primjerena (31%), čak 55% misli da je bila preoštra, a 14% pak da je bila blaga. Značajan je podatak da velika većina preduzeća nije uspjela da izbjegne kaznu inspekcije (98%).

Na Grafikonu 6.5.2.3 prikazan je udio preduzeća koje je posjetila neka od inspekcija, kojima je izrečena i naplaćena kazna, u ukupnoj populaciji preduzeća u privatnom sektoru. Ukoliko se fokusiramo na privredne subjekte koji posluju neformalno, 69% njih, u toku prethodne godine imalo je iskustva sa posjetama neke od tri navedene inspekcije. Inspektori su izricali kazne u 13% preduzeća koja neformalno posluju (ili u 20% od onih preduzeća koja su posjećena od strane inspekcija). Sva preduzeća koja neformalno posluju a kojima je bila izrečena kazna (samo 3 takva preduzeća), datu kaznu su i platila. Drugim riječima, iako su date inspekcije izvršile kontrolu u 69% preduzeća koja neformalno posluju, tek 13% od svih takvih preduzeća (ili tek 19.5% od svih preduzeća u kojima je vršena kontrola a koja neformalno posluju) je kažnjeno od strane inspekcija. Među preduzećima koja neformalno posluju a kojima je bila izrečena kazna (3 takva preduzeća), nema onih koji smatraju da su izrečene kazne bile blage. Ono što se može primijetiti jeste da ne postoje značajne razlike u obrascu odgovora preduzeća koja neformalno posluju i onih koji tvrde da to nije slučaj.

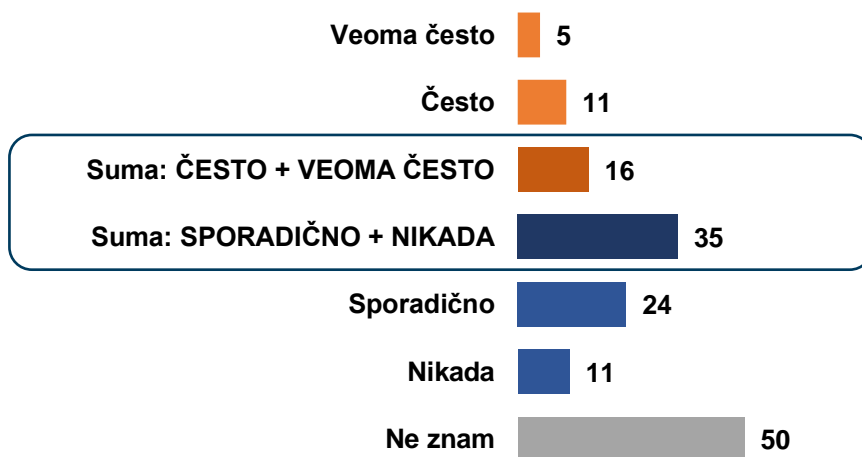
Grafikon 6.5.2.3 – Preduzeća koja je posjetila neka od tri navedene inspekcije (inspekcija rada, Uprava prihoda i carina, tržišna inspekcija)/ izrečena im je kazna/ naplaćena im je kazna, Poslodavci u privatnom sektoru

Oko 16% poslodavaca navodi da se podmićivanje inspektora zarad neplaćanja kazni dešava često ili veoma često, dok nešto više od trećine dijeli stav da je ovaj oblik ponašanja prisutan samo sporadično ili uopšte nije prisutan (35%). Ipak, od značaja je podatak da čak polovina poslodavaca nije željela da se izjasni po ovom pitanju (50%) što je znatno češće slučaj među preduzećima na jugu zemlje (63%), što može ukazivati na različite stvari, ali svakako govori o tome da se na podmićivanje inspektora, bez obzira na to u kojoj mjeri je prisutno, gleda kao na socijalno neprihvatljivo ponašanje o kojem sagovornici nijesu radi da govore (Grafikon 6.5.2.4).

Grafikon 6.5.2.4 – Prikrivanje neplaćanja kazni podmićivanjem inspektora, Poslodavci u privatnom sektoru

Generalno gledano, koliko često se u Crnoj Gori neplaćanje kazni prikriva podmićivanjem inspektora? (Pod inspektorima podrazumijevamo lica koja sprovode bilo koju vrstu inspekcije: Uprava prihoda i carina, tržišna i inspekcija rada)? Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

6.5.3 Stavovi o faktorima koji doprinose postojanju neformalnog zapošljavanja

Glavni faktori koji doprinose postojanju neformalnog zapošljavanja, odnosno neregistrovanog rada, kako to navode zaposleni stanovnici Crne Gore jesu nepoštovanje zakona (17%) i nizak standard (17%), a zatim nezaposlenost (16%), interesi poslodavaca (15%), loši zakoni i kaznena politika (13%), kao i visoki porezi i doprinosi (10%).

Ukoliko zaposleni građani pak evaluiraju ponuđene faktore, kao najznačajniji se izdvajaju visoki porezi i doprinosi (38%) a potom slabi rezultati poslovanja preduzeća koji onemogućavaju potpuno poslovanje u formalnoj ekonomiji (20%). Perspektiva poslodavaca u Crnoj Gori poklapa se sa perspektivom radno angažovanog stanovništva, pa tako, kao što je već ranije spomenuto i poslovni sektor navodi da slabi rezultati poslovanja preduzeća (32%) (ovog puta na prvom mjestu) i visoki porezi i doprinosi (23%) u najvećoj mjeri doprinose postojanju neformalnog poslovanja u Crnoj Gori generalno (Grafikon 6.5.3.1).

Grafikon 6.5.3.1 – Faktori koji u najvećoj mjeri doprinose postojanju neformalnog zapošljavanja/poslovanja u Crnoj Gori, Zaposleno stanovništvo i Poslodavci u privatnom sektoru

A ukoliko uzmete u obzir sljedeće faktore, za koji biste rekli da u najvećoj mjeri doprinosi postojanju neformalnog zapošljavanja (rada na crno) u Crnoj Gori? Ponuđeni odgovori. Prvi odgovor. Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

A šta biste rekli, koji je najvažniji od navedenih razloga koji doprinose postojanju neformalnog poslovanja u Crnoj Gori? Ponuđeni odgovori. Prvi odgovor. Baza: Poslodavci u privatnom sektoru, ukupna ciljna populacija

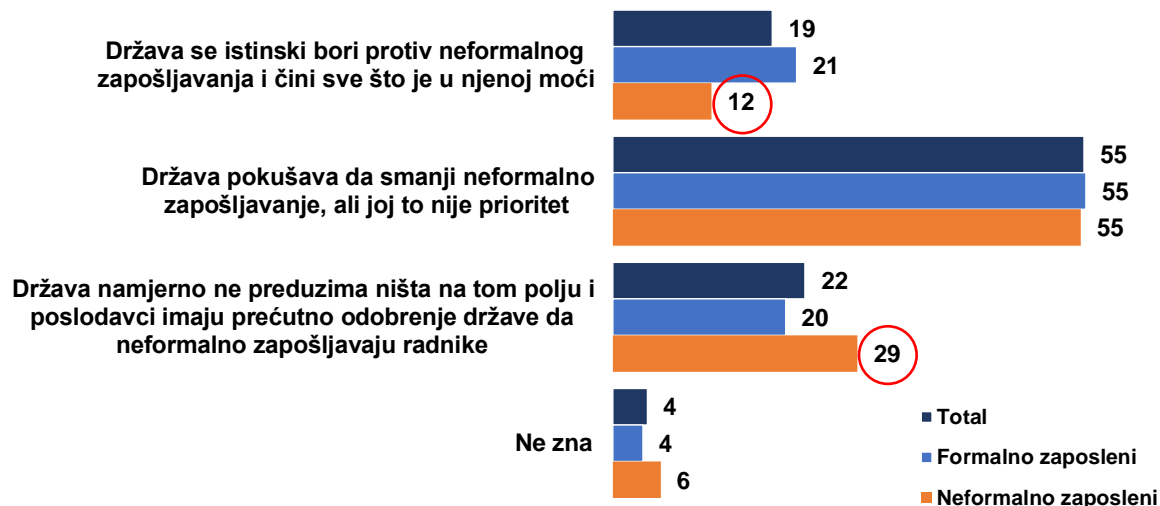

Čak petina zaposlenih građana dijeli mišljenje da država namjerno ne čini ništa kada je riječ o borbi protiv neformalnog zapošljavanja i da poslodavci imaju prećutno odobrenje da neformalno zapošljavaju radnike (22%). Više od polovine smatra da država pokušava da smanji neformalno zapošljavanje, ali da joj to nije prioritet (55%), a skoro petina vjeruje u istinsku borbu države (19%) (Grafikon 6.5.3.2.). Neformalno zaposleni češće iskazuju stav da država namjerno ne preduzima nikakve korake (29%), i ovo je prvenstveno generisano stavom ljudi koji rade bez ugovora (“na crno”). U vezi sa ovim, veći udio građana smatra da bi se rad “na crno” najlakše redukovao efikasnijom, rigoroznijom kontrolom i kažnjavanjem poslodavaca (53%), dok nešto manje misli da bi do toga najprije dovelo smanjenje postojećih poreskih opterećenja poslodavaca po osnovu zarada zaposlenih i uvođenje drugih podsticajnih mjera (44%). Zanimljivo je da su neformalno zaposleni češće zagovornici uvođenja olakšica za poslodavce (ovo zastupa 57% neformalno zaposlenih u poređenju sa 38%

formalno zaposlenih), a ovo je slučaj i sa onima koji rade u firmama koje nijesu zvanično registrovane (60%) (Grafikon 6.5.3.3).

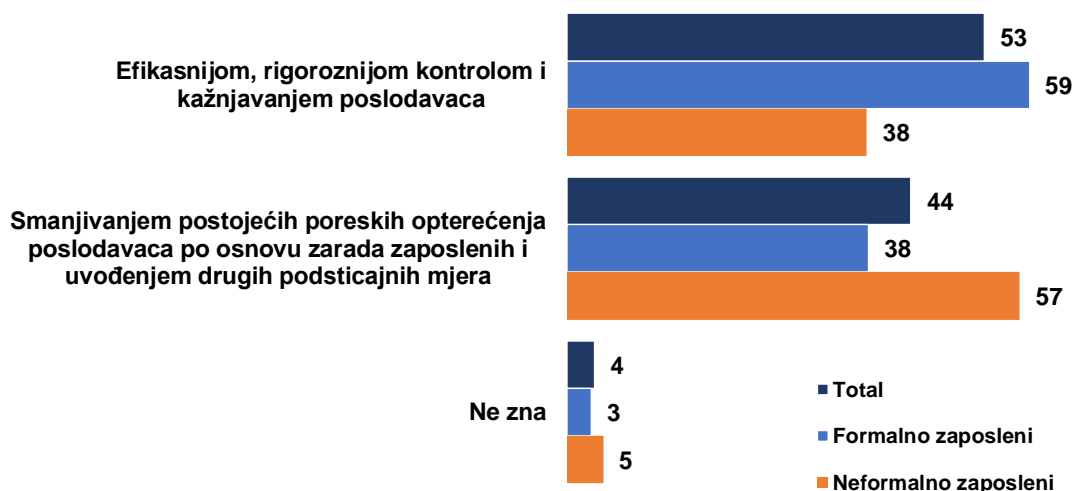
Grafikon 6.5.3.2 – Ocjena zalaganja države za borbu protiv neformalnog zapošljavanja, Zaposleno stanovništvo

Ljudi imaju različita mišljenja o zalaganju naše države u borbi protiv neformalnog zapošljavanja. Dok jedni misle da se država istinski bori protiv neformalnog zapošljavanja i da čini sve što je u njenoj moći, drugi smatraju da država namjerno ne preduzima dovoljno na tom polju i da poslodavci imaju prećutno odobrenje države da neformalno zapošljavaju radnike. Koje od ovih mišljenja je najbliže Vašem? Ponuđeni odgovori. Jedan odgovor. Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

Grafikon 6.5.3.3 – Šta bi najprije dovelo do smanjenja rada na crno, Zaposleno stanovništvo

Kako bi se, po Vašem mišljenju, najlakše smanjio rad na crno? Ponuđeni odgovori. Jedan odgovor. Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

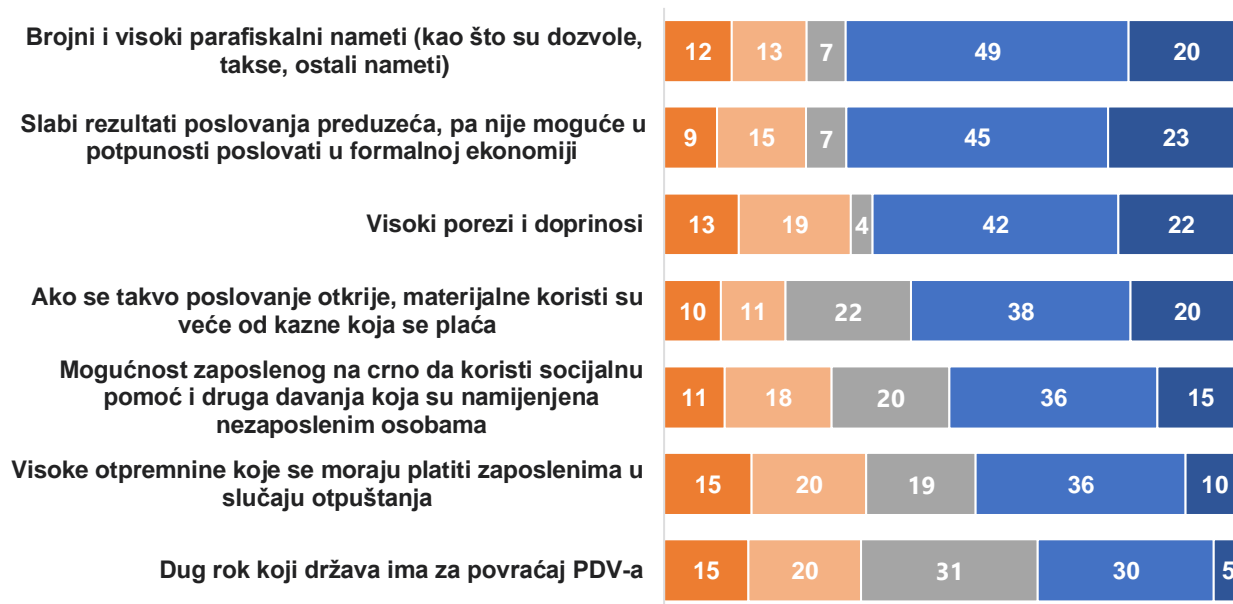

Predstavnici biznis sektora se slažu da različiti faktori doprinose postojanju neformalnog poslovanja – najprije brojni i visoki parafiskalni nameti (69%), slabi rezultati poslovanja (69%), visoki porezi i doprinosi (64%), ali i činjenica da su materijalne koristi od takvog vida poslovanja veće nego kazne koja se plaća ako se takvo poslovanje otkrije (57%). Faktor za koji poslodavci takođe kažu da doprinosi postojanju neformalnog poslovanja je i mogućnost zaposlenog “na crno” da koristi socijalnu pomoć i druga davanja koja su namijenjena nezaposlenim osobama – 51% poslodavaca smatra da ovaj faktor doprinosi postojanju neformalnog poslovanja u Crnoj Gori (Grafikon 6.5.3.4).

Grafikon 6.5.3.4 - Faktori koji doprinose postojanju neformalnog poslovanja u Crnoj Gori, Poslodavci u privatnom sektoru

U kojoj mjeri sljedeći razlozi doprinose postojanju neformalnog poslovanja u Crnoj Gori? Ponuđeni odgovori. Baza: Poslodavci u privatnom sektoru, ukupna ciljna populacija

■ Uopšte ne doprinosi ■ Uglavnom ne doprinosi ■ Ne zna ■ Uglavnom doprinosi ■ U velikoj mjeri doprinosi

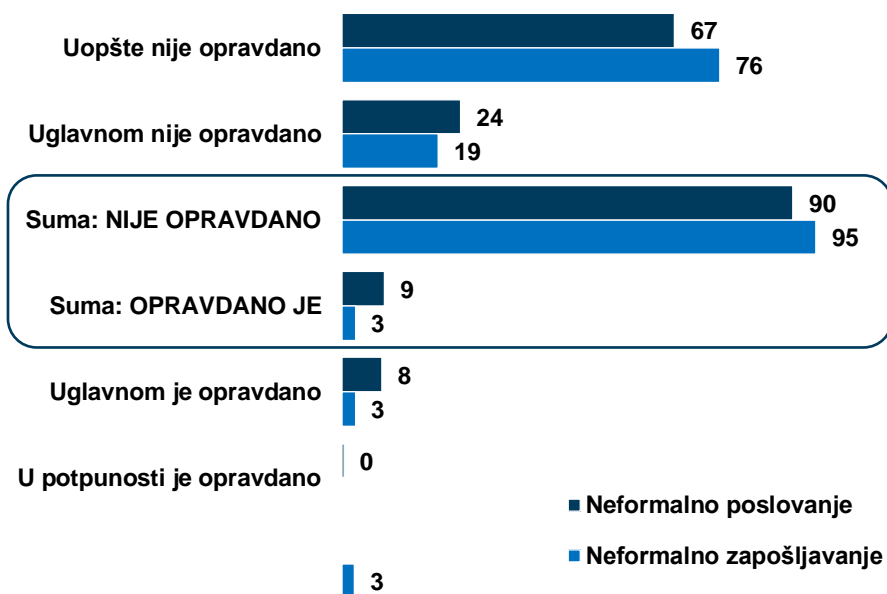
Neformalno poslovanje i zapošljavanje nijesu prihvaćeni oblici funkcionisanja kompanija, bar na deklarativnom nivou. Manje od 10% predstavnika biznis sektora navodi da je neformalno poslovanje generalno (9%), a 3% konkretno neformalno zapošljavanje u Crnoj Gori opravdano (Grafikon 6.5.3.5). Slabi rezultati poslovanja preduzeća predstavljaju glavno opravdanje, za čime slijedi nizak standard, kao i visoki porezi i doprinosi.

Grafikon 6.5.3.5 - Opravdanost neformalnog poslovanja i zapošljavanja u Crnoj Gori, Poslodavci u privatnom sektoru

Kakav je Vaš stav u pogledu opravdanosti NEFORMALNOG POSLOVANJA u Crnoj Gori? Molimo Vas koristite skalu od 1 do 4, gdje 1 znači da takvo poslovanje uopšte nije opravdano, a 4 da je u potpunosti opravdano.

A kakav je Vaš stav u pogledu opravdanosti NEFORMALNOG ZAPOSŁJAVANJA u Crnoj Gori? Molimo Vas koristite skalu od 1 do 4, gdje 1 znači da takvo poslovanje uopšte nije opravdano, a 4 da je u potpunosti opravdano.

Baza: Poslodavci u privatnom sektoru, ukupna ciljna populacija

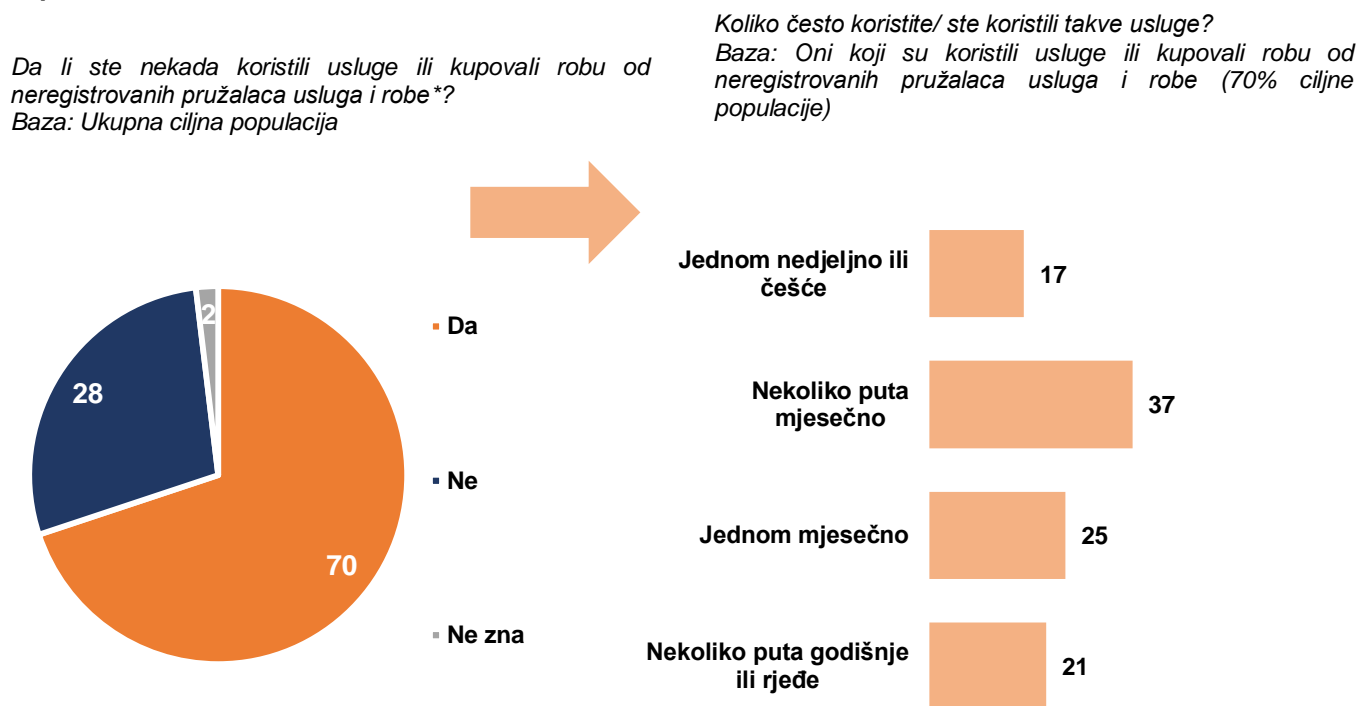

6.6 Kupovina robe/ dobijanje usluga od strane neregistrovanih pružalaca usluga i robe

Većina zaposlenog stanovništva navela je da je koristila usluge i/ili kupovala robu od neregistrovanih pružalaca usluga i roba (70%), dok za više od jedne četvrtine to ne važi (28%). Neformalno zaposleni češće navode da su koristili ovakve usluge ili kupovali robu (81%). Kada se posmatra učestalost ovakve prakse (među onima koji su koristili usluge ili kupovali robu od neregistrovanih pružalaca usluga i robe) većina navodi ovakvo ponašanje nekoliko puta mjesečno (37%) ili jednom u mjesec dana (25%), 17% navodi da je koristilo usluge ili kupovalo robu na ovakav način jednom nedjeljno ili češće, dok jedna petina kaže da je to bio slučaj samo nekoliko puta godišnje ili rjeđe (21%) (Grafikon 6.6.1).

Primijetno je da zaposleno stanovništvo koje živi na jugu Crne Gore rjeđe koristi usluge i robu neregistrovanih preduzeća (35% navodi da ne učestvuju u ovakvoj praksi što je 7 procentnih poena iznad prosjeka). Sa druge strane, u poređenju sa prosjekom, zaposleni građani iz centralne Crne Gore češće praktikuju ovakvo ponašanje nekoliko puta mjesečno (45%), dok oni koji žive na sjeveru Crne Gore najčešće to rade samo jednom ili nekoliko puta godišnje (35%).

Grafikon 6.6.1 – Korišćenje usluga ili kupovina robe od neregistrovanih pružalaca usluga i robe, Zaposleno stanovništvo

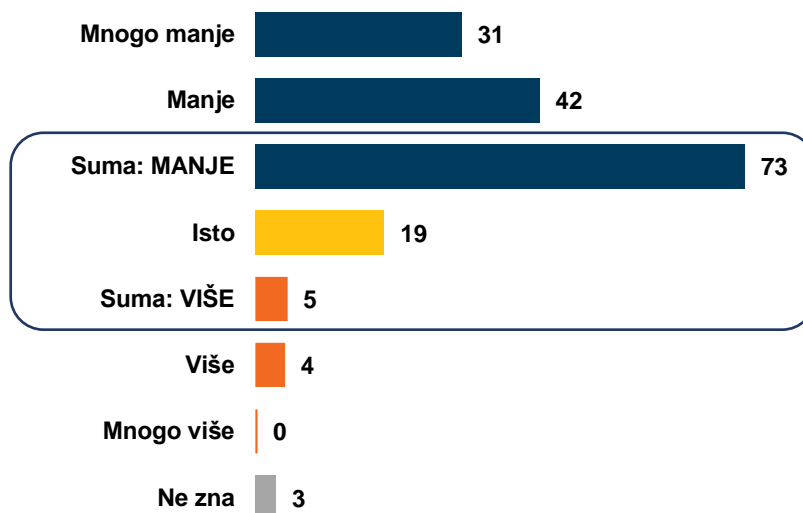
*Neregistrovani pružaoci usluga i roba podrazumijevaju privredne subjekte koji nijesu registrovani u Centralnom registru privrednih subjekata Crne Gore, bilo da se radi o privrednim društvima ili preduzetnicima. Oni uključuju i pojedince koji pružaju različite usluge ili prodaju robu, a da za to ne plaćaju nikakve namete državi. To može uključivati prodaju robe na pijaci/ ulici/ improvizovanim prodajnim mjestima/ putem dostave ili pružanje usluga poput čuvanja djece, držanja privatnih časova...

Na grafikonu 6.6.2 prikazano je koliko je mjesečno učešće novca koji se izdvaja za usluge/ kupovinu robe od neregistrovanih preduzeća/ preduzetnika u odnosu na registrovane, među zaposlenim građanima Crne Gore koji su koristili usluge ili kupovali robu od neregistrovanih pružalaca usluga i robe. Dok je iznos novca koji potroše na mjesečnom nivou za usluge ili kupovinu robe kod neregistrovanih preduzeća/ preduzetnika manji u odnosu na registrovane kod većine zaposlenih stanovnika (73%), jedna petina navodi da troši jednako kod registrovanih i neregistrovanih pružalaca usluga/ robe (19%), a samo 5% je sklonije kupovanju robe/ dobijanju usluga od neregistrovanih preduzeća/ preduzetnika.

Iako oni koji žive na jugu Crne Gore rjeđe kupuju i/ili koriste usluge od neregistrovanih preduzeća/ preduzetnika, među onima koji to rade, u poređenju sa prosjekom, veći je procenat onih koji troše veći dio novca kod neregistrovanih pružalaca usluga i robe u odnosu na registrovane (8%).

Grafikon 6.6.2 – Mjesečni iznos novca koji se izdvaja za usluge ili robu koju pružaju/ prodaju neregistrovani pružaoci usluga i roba u odnosu na novac koji se izdvaja za usluge/ kupovinu robe od registrovanih preduzeća/ preduzetnika, Zaposleno stanovništvo

Koliko novca na mjesečnom nivou izdvajate za usluge ili robu koju pružaju/ prodaju neregistrovani pružaoci usluga i robe, u odnosu na novac koji izdvajate za usluge/ kupovinu robe od registrovanih preduzeća/ preduzetnika? Baza: Oni koji su koristili usluge ili kupovali robu od neregistrovanih pružalaca usluga i robe (70% ciljne populacije)

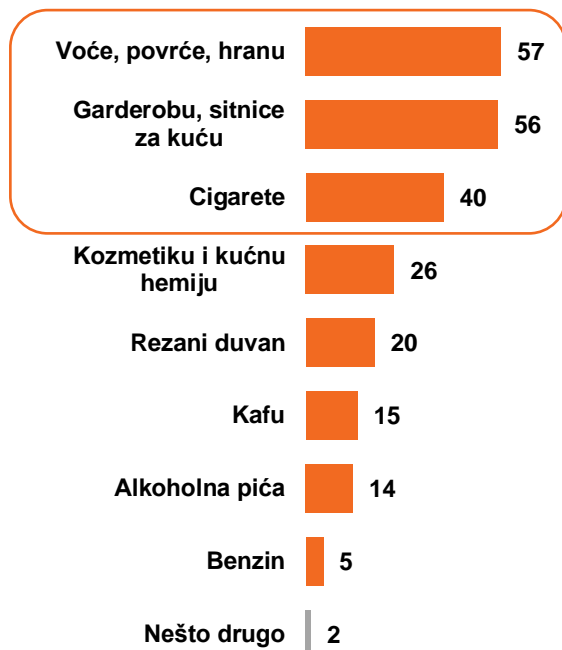

Više od polovine zaposlenih građana Crne Gore navodi da su bar nekada od neregistrovanih lica/ preduzeća kupili proizvode koji se odnose na zadovoljavanje bazičnih ljudskih potreba kao što su hrana i garderoba ili sitnice za kuću (57% i 56%, redom), a zatim cigarete (40%). Manji udio građana kupovao je i proizvode kao što su kozmetika i kućna hemija (26%), rezani duvan (20%), kafa (15%) i alkoholna pića (14%) (Grafikon 6.6.3). Može se primijetiti da neformalno zaposleni češće navode da su bar nekada kupovali različite proizvode od neregistrovanih lica/ preduzeća – hranu, garderobu i sitnice za kuću, cigarete, rezani duvan i kafu (Grafikon 6.6.3).

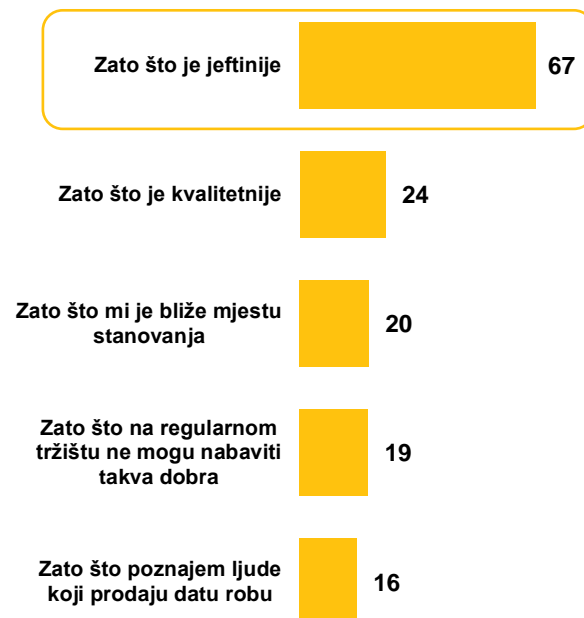
Finansije za većinu građana predstavljaju ključni faktor opredjeljenja za kupovinu proizvoda od strane neregistrovanih lica/ preduzeća, navodeći da su kod njih proizvodi jeftiniji (67%). Četvrtina zaposlenih građana navodi i da su proizvodi kupljeni od strane neregistrovanih entiteta kvalitetniji (24%), dok oko petine navodi da proizvode može na ovaj način da kupi bliže mjestu njihovog stanovanja (20%), ili zato što na regularnom tržištu nije moguće nabaviti datu robu (19%) (Grafikon 6.6.3).

Grafikon 6.6.3 – Kupovina proizvoda od neregistrovanih lica/ preduzeća i razlozi za kupovinu, Zaposleno stanovništvo

Da li ste bar neki od navedenih proizvoda nekad kupili na pijaci/ ulici/ improvizovanim prodajnim mjestima/ putem dostave, a da je to bilo od neregistrovanih lica/ preduzeća? Baza: Ukupna ciljna populacija

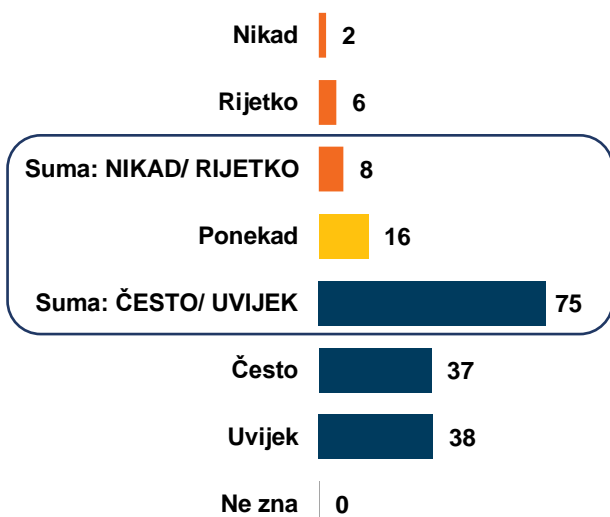
Koji su razlozi zbog kojih ste ove proizvode kupovali na pijaci/ ulici/ improvizovanim prodajnim mjestima/ putem dostave od strane neregistrovanih lica/ preduzeća? Baza: Oni koji su kupili bilo koji proizvod od neregistrovanih prodavaca (78% ciljne populacije)

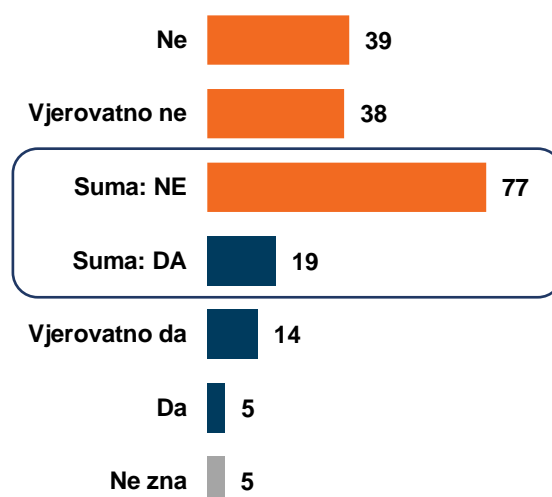
Prema anketi zaposlenih građana Crne Gore, stiče se utisak da manji dio učesnika na tržištu ne poštuje zakon i izbjegava plaćanje poreza i drugih javnih nameta. Tako, tri četvrtine zaposlenog stanovništva navodi da prilikom kupovine uvijek ili često dobijaju fiskalne račune (75%), 16% kaže da se to dešava ponekad, a manje od 10% da je to slučaj rijetko ili nikad (8%). Ipak, čak tri četvrtine građana ne bi prijavilo prodajno mjesto koje nije izdalo fiskalni račun (77%), 14% navodi da bi to najvjerojatnije učinili, a samo 5% da bi to zaista uradili (Grafikon 6.6.4).

Grafikon 6.6.4 – Izdavanje fiskalnih računa i prijava prodajnih mjesta koja nijesu izdala račun, Zaposleno stanovništvo

Koliko često dobijate fiskalni račun prilikom kupovine?
Baza: Ukupna ciljna populacija

Da li biste prijavili prodajno mjesto koje Vam nije izdalo fiskalni račun? Baza: Ukupna ciljna populacija

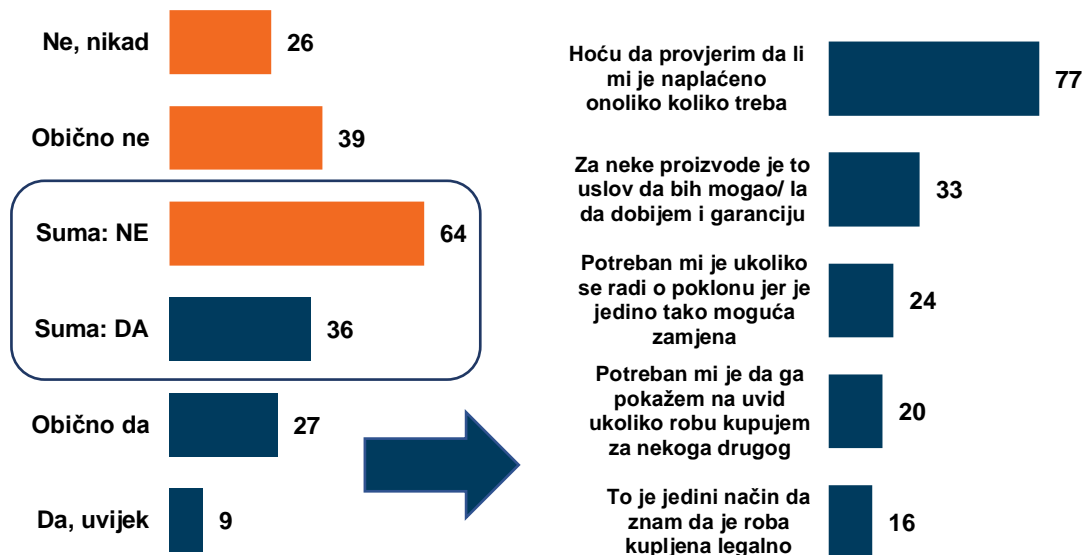
Dvije trećine zaposlenog stanovništva navodi da ne zatraži fiskalni račun u slučaju da im isti nije izdat pri kupovini (64%) (Grafikon 6.6.5). Veću važnost dobijanju fiskalnog računa, te i veću spremnost da ga zatraže pokazuju građani sa višim obrazovanjem (46% izjavljuje da zatraže račun ukoliko im prilikom kupovine nije izdat).

Ubjedljivo najčešće navođen razlog za traženje fiskalnog računa je provjera iznosa, odnosno da li iznos na računu odgovara cijeni kupljene robe i/ili izvršenih usluga (77%). Drugi navedeni razlozi su da je nerijetko neophodno imati fiskalni račun da bi bilo moguće dobiti garanciju za kupljenu robu (33%), zatim neophodnost imanja računa u slučaju potrebe za zamjenom, ako se radi o poklonu (24%) i pravdanje potrošenog novca u slučaju kupovine za treće lice (20%) (Grafikon 6.6.5). Primijetno je da se navedeni razlozi odnose na lične potrebe korisnika usluga odnosno kupca robe, a ni na koji način nijesu povezani sa fiskalnim funkcionisanjem države Crne Gore u smislu plaćanja poreza i drugih javnih dažbina, regulacije tržišta, borbe sa sivom ekonomijom i sl., što bi u praksi značilo redovniji i uredniji priliv sredstava u državni budžet. Tek 16% navodi da je dobijanje fiskalnog računa jedini način da se zna da je roba zaista kupljena legalno.

Grafikon 6.6.5 – Zatraživanje fiskalnog računa u slučaju da nije izdat, Zaposleno stanovništvo

Ako se desi da Vam prilikom kupovine ne izdaju fiskalni račun, da li ga u tom slučaju Vi sami zatražite? Baza: Ukupna ciljna populacija

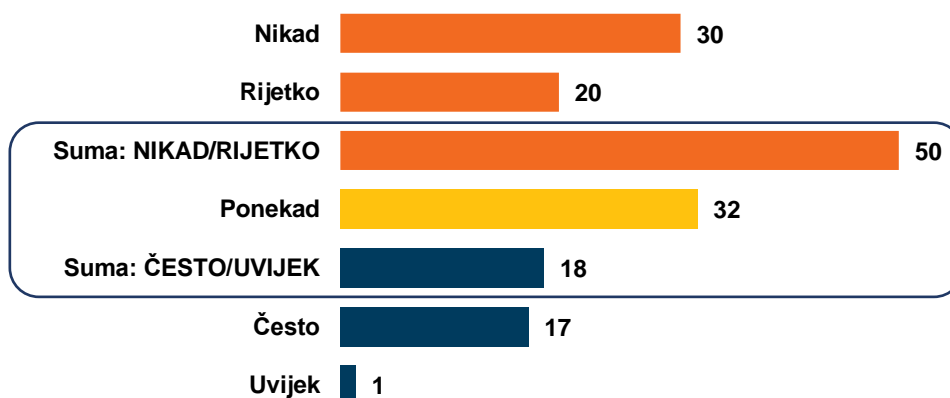
Zbog čega zatražite fiskalni račun? Spontani odgovori. Baza: Oni koji traže fiskalni račun u slučaju da on nije izdat (36% ciljne populacije)

Čak i u današnjem digitalnom svijetu, gotovina još uvijek predstavlja najčešći oblik plaćanja u Crnoj Gori među zaposlenim građanima. Polovina njih prilikom kupovine nikada ne koristi ili rijetko koristi karticu (50%), gdje skoro jedna trećina navodi da nikada ne plaća karticom (30%). Oko trećine, pak, navodi da karticu koristi ponekad (32%) - 17% da je to slučaj često, a samo 1% uvijek plaća karticom (Grafikon 6.6.6).

Grafikon 6.6.6 – Učestalost plaćanja karticom, Zaposleno stanovništvo

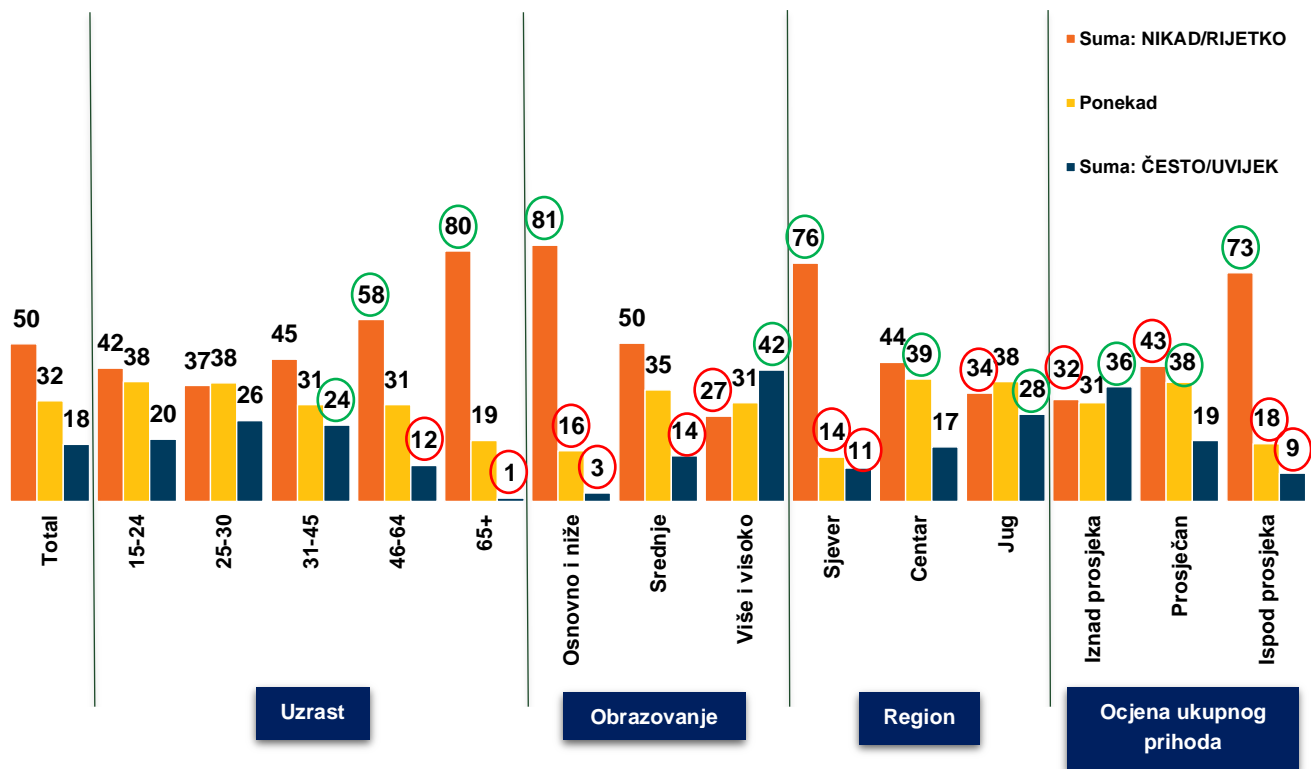
Koliko često prilikom kupovine plaćate karticom? Baza: Ukupna ciljna populacija

Postoji korelacija između demografskih karakteristika (starosna dob, stepen obrazovanja, region i visina prihoda) i plaćanja karticom prilikom kupovine. Građani stariji od 46 godina (58% onih u grupi starosti 46 do 64 godine i 80% onih starijih od 65 godina), oni nižeg stepen obrazovanja (81%), kao i oni koji žive na sjeveru Crne Gore (76%) i građani koji imaju ispodprosječna primanja (73%) češće od prosjeka navode da rijetko ili nikad ne koriste karticu pri plaćanju. Suprotno, među zaposlenim stanovništvom uzrasta 31 do 45 godina, potom onima višeg obrazovanja, građanima sa iznadprosječnim prihodima i onima koji žive na jugu, veći je procenat onih koji često ili uvijek koriste karticu prilikom plaćanja (24%, 42%, 36% i 28%, redom). Dodatno, građani koji žive u centralnoj Crnoj Gori navode povremeno korišćenje kartica češće od prosjeka (39%) (Grafikon 6.5.6.1).

Grafikon 6.6.6.1 – Plaćanje karticom - po socio-demografskim grupama, Zaposleno stanovništvo

Koliko često prilikom kupovine plaćate karticom? Baza: Ukupna ciljna populacija

- Statistički značajno više od prosjeka
- Statistički značajno niže od prosjeka

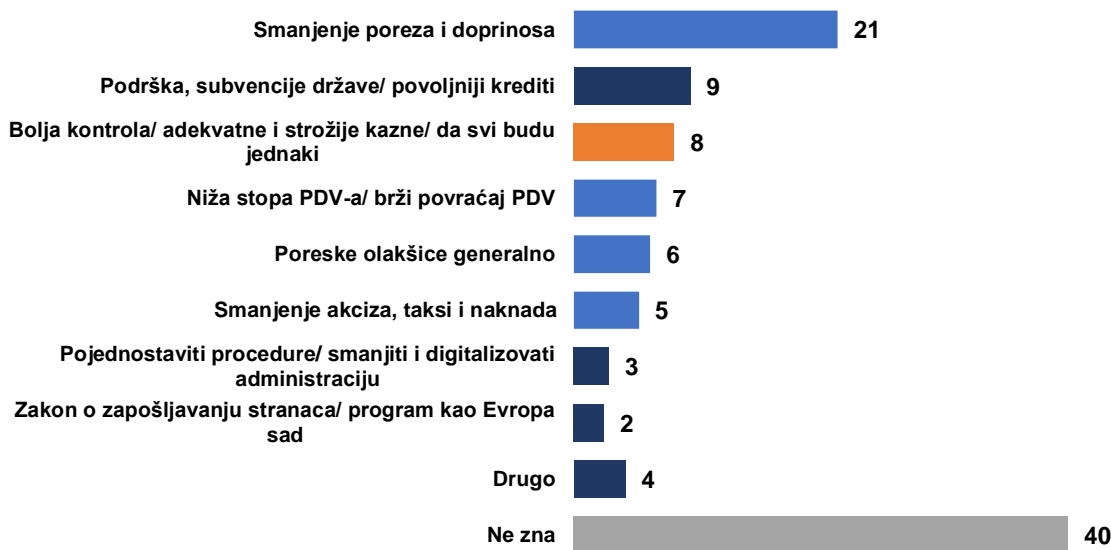
**OCJENA PRIJEDLOGA
VEZANIH ZA
SMANJIVANJE
NEFORMALNOG
ZAPOŠLJAVANJA I
NEFORMALNOG
POSLOVANJA**

7 Ocjena prijedloga vezanih za smanjivanje neformalnog zapošljavanja i neformalnog poslovanja

Dok čak dvije petine predstavnika privatnog privrednog sektora u Crnoj Gori ne zna da navede šta bi bila najbolja stimulatívna mjera za formalizaciju cjelokupnog poslovanja njihovog, ili njima sličnog preduzeća (40%) (čak 61% preduzetnika), petina na prvom mjestu navodi smanjenje poreza i doprinosa (21%). Ovaj procenat je znatno veći ukoliko razmotrimo sve odgovore koji se odnose na smanjenje nameta ili neki vid poreskih olakšica¹⁵. Tek 8% privrednih subjekata kao podstičuću mjeru izdvaja bolju kontrolu rada preduzeća, odnosno kaznenu politiku (Grafikon 7.1).

Grafikon 7.1 – Stimulativne politike koje bi doprinijele formalizaciji poslovanja preduzeća, Poslodavci u privatnom sektoru

Koji je najbolji vid STIMULATIVNE POLITIKE koji bi doprinio da Vaše ili preduzeće poput Vašeg unaprijedi ili ubrza proces prijavljivanja radnika i njihovih cjelokupnih zarada i plaća PDV? Otvoreno pitanje, višestruki odgovori. Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

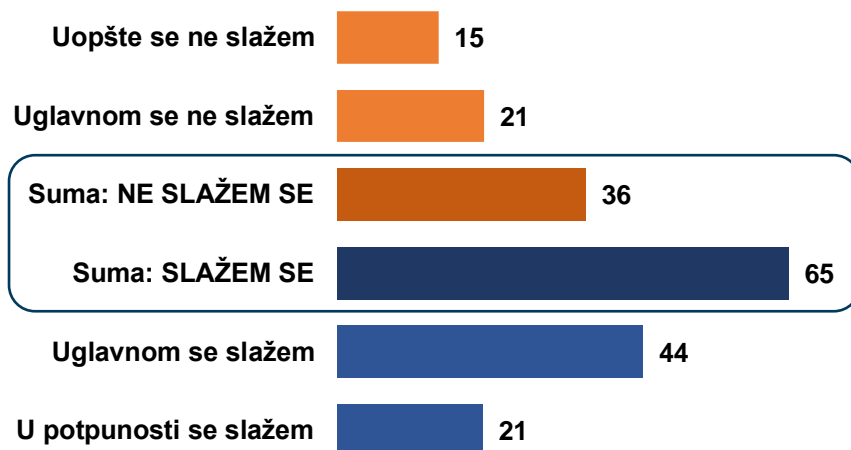
Skoro dvije trećine predstavnika preduzeća podržava ideju uvođenja različitih fleksibilnijih oblika zapošljavanja a u cilju smanjenja obima neformalnog zapošljavanja u Crnoj Gori (65%), dok se nešto više od trećine ne slaže (36%) (Grafikon 7.2). Bez obzira na visok stepen slaganja sa ovom idejom, više od polovine njenih zagovornika

¹⁵ Smanjenje poreza i doprinosa; Niža stopa PDV-a/ brži povraćaj PDV-a; Poreske olakšice generalno; Smanjenje akciza, taksi i naknada

ne zna da navede koji bi to konkretni fleksibilniji oblici zapošljavanja bili (52%). Najfrekventnije se navode probni rad/ prijavljivanje na manji broj sati/ povremeni i privremeni rad (20%), a potom pojednostavljene procedure u vezi sa zapošljavanjem stranaca (10%) što je znatno češće navođen oblik zapošljavanja koji predlažu poslovni entiteti sa juga zemlje (18%) (Grafikon 7.3).

Grafikon 7.2 – Stav prema uvođenju fleksibilnijih oblika zapošljavanja u cilju smanjenja obima neformalnog zapošljavanja, Poslodavci u privatnom sektoru

Neki ljudi smatraju da bi Zakonom o radu trebali biti dopušteni fleksibilniji oblici zapošljavanja kako bi se smanjio obim neformalnog zapošljavanja u Crnoj Gori. U kojoj mjeri se Vi lično slažete sa tim? Ponuđeni odgovori. Jedan odgovor. Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

Grafikon 7.3 – Fleksibilniji oblici zapošljavanja koje bi trebalo dopustiti, Poslodavci u privatnom sektoru

Na koje fleksibilnije oblike zapošljavanja (koje sadašnji Zakon ne prepoznaje) mislite? Koje oblike zapošljavanja treba dozvoliti izmjenama Zakona kako bi se smanjio broj zaposlenih na crno? Koji još? Otvoreno pitanje. Svi odgovori. Baza: Preduzeća, oni koji smatraju da bi trebalo omogućiti fleksibilnije oblike zapošljavanja (65% ciljne populacije)

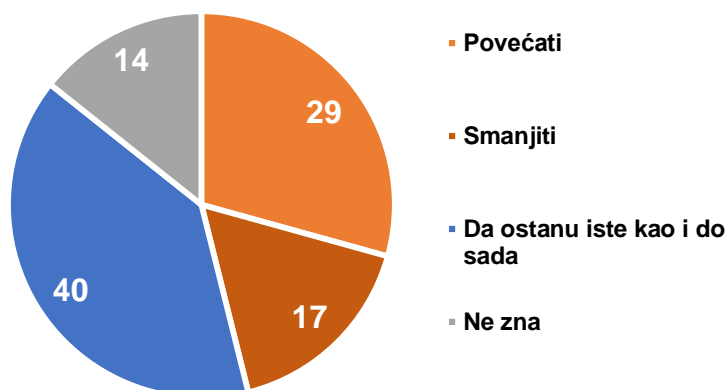

Bez obzira na to što kažnjavanje nije navedeno kao vodeća stimulatívna mjera za unapređenje formalizacije poslovanja, više od četvrtine predstavnika preduzeća smatra da bi postojeće kazne za različite vidove neformalnog poslovanja trebalo povećati (29%) i ovo je znatno češće stav većih preduzeća, sa preko 10

zaposlenih (46%). Najveći udio, dvije petine, pak smatra da visina kazni treba da ostane kakva je i sada (40%), a 17% stava je da postojeće kazne treba umanjiti. Više od 10% predstavnika privrednog sektora nema stav po ovom pitanju (14%).

Grafikon 7.4 – Adekvatnost postojećih kazni za različite vidove neformalnog poslovanja, Poslodavci u privatnom sektoru

Da li po Vašem mišljenju postojeće kazne za različite vidove neformalnog poslovanja treba smanjiti, povećati ili ih ne mijenjati? Ponuđeni odgovori, jedan odgovor. Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

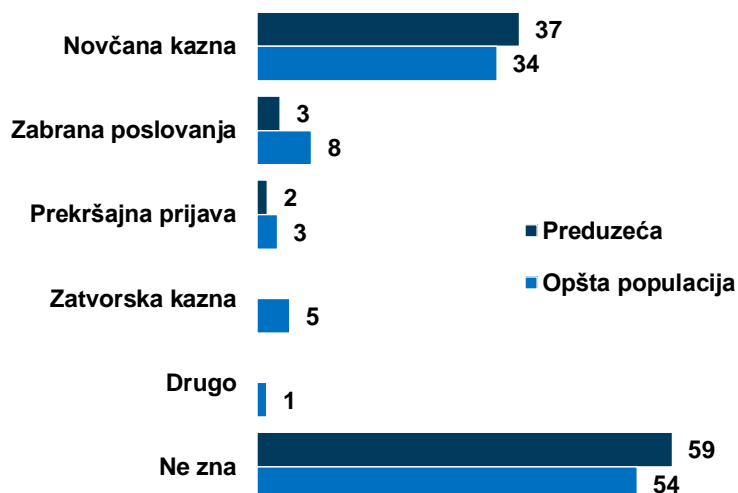

Tri petine preduzeća nije u stanju da precizira koje su kazne zapriječene zakonom ako se utvrdi da je neko preduzeće neformalno zapošljavalo radnike (59%). Najveći udio, više od trećine navodi novčane kazne (37%), a potom slijede zabrana poslovanja (3%) i prekršajne prijave (2%). Situacija je slična i ukoliko pogledamo odgovore zaposlenog stanovništva – više od polovine ne može da navede o kojim kaznama je riječ (54%), a oko trećine imenuje novčane kazne (34%). Zaposleno stanovništvo nešto češće navodi zabranu poslovanja (8%) i određen procenat kao potencijalnu kaznu za neformalno angažovanje radnika ističe i zatvorsku kaznu (5%) (Grafikon 7.5). Otvoreno priznavanje neupoznatosti sa kaznenom politikom je zastupljenije među starijima, preko 65 godina, građanima nižeg obrazovanja, kao i onima koji žive na sjeveru zemlje i u ruralnim područjima.

Grafikon 7.5 – Koje su kazne zapriječene zakonom ako se utvrdi da je neko preduzeće neformalno zapošljavalo radnike, Poslodavci u privatnom sektoru i zaposleno stanovništvo

Kada smo kod kazne za različite vidove neformalnog poslovanja, da li biste mogli da mi kažete koje su kazne zapriječene zakonom ukoliko se utvrdi da je neko preduzeće neformalno zapošljavalo radnike? Otvoreno pitanje. Višestruki odgovori. Baza: Preduzeća, ukupna ciljna populacija

A koje kazne su zapriječene zakonom ukoliko se utvrdi da je neko preduzeće neformalno zapošljavalo radnike? Otvoreno pitanje. Višestruki odgovori. Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

Kada je riječ o adekvatnosti kazni za neformalno zapošljavanje radnika uzevši u obzir i njihov obim ali i tip, trećina predstavnika biznis sektora navodi da su kazne u potpunosti adekvatne (34%). Skoro petina smatra da kazne nijesu adekvatne ni kada je riječ o tipu niti o obimu (17%), dok dvije petine dijeli mišljenje da je tip kazni adekvatan ali da one nemaju adekvatnu mjeru, odnosno da su preblage ili prestroge (42%). Sumarno, skoro 60% smatra da je potrebno na neki način prilagoditi postojeće kazne (59%).

Među radno angažovanom populacijom još manje je onih koji smatraju da su i tip i obim postojećih kazni adekvatni u poređenju sa privrednim sektorom, oko četvrtina (26%). Sličan udio, veći nego kod biznis sektora, kaže da kazne uopšte nijesu odgovarajuće (23%). Zaposleni građani u poređenju sa predstavnicima preduzeća češće smatraju da su kazne preblage (28%), a rjeđe da su preostre (14%) (Grafikon 7.6.). Gledano skupa, čak dvije trećine radno angažovanih stanovnika mišljenja je da je potrebno izvršiti neke korekcije aktuelnih kazni (66%).

Grafikon 7.6 - Adekvatnost postojećih kazni za neformalno zapošljavanje radnika, Poslodavci u privatnom sektoru i zaposleno stanovništvo

U kojoj mjeri smatrate da su postojeće kazne adekvatne? Ponuđeni odgovori, jedan odgovor. Baza: Preduzeća, oni koji su znali da navedu neku kaznu (41% ciljne populacije)

U kojoj mjeri smatrate da su postojeće kazne za preduzeća koja neformalno zapošljavaju radnike adekvatne? Ponuđeni odgovori, jedan odgovor. Baza: Zaposleno stanovništvo, oni koji su znali da navedu neku kaznu (49% ciljne populacije)

Kao sa kaznama za preduzeća koja neformalno zapošljavaju radnike, više od polovine zaposlenih stanovnika nije u stanju da precizira koje su kazne zapriječene zakonom ukoliko se utvrdi da je neko samostalno obavljao djelatnost a nije uplaćivao pripadajuće doprinose i poreze na svoja primanja (55%). Najveći udio, trećina, navodi novčane kazne (33%), a kao potencijalne kazne izdvajaju se još i zabrana rada (7%) i zatvorska kazna (4%) (Grafikon 7.7). Iznova se kao manje upoznati izdvajaju građani nižeg obrazovanja, kao i oni koji žive na sjeveru zemlje i u ruralnim područjima, ali i oni građani koji rade “na crno”.

Grafikon 7.7 – Koje su kazne zapriječene zakonom ako se utvrdi da je neko samostalno obavljao djelatnost a nije uplaćivao pripadajuće doprinose i poreze na svoja primanja, Zaposleno stanovništvo

Za kraj, kada smo kod kazni za različite vidove neformalnog poslovanja, da li biste mogli da mi kažete koje su kazne zapriječene zakonom ukoliko se utvrdi da je neko samostalno obavljao djelatnost a nije uplaćivao pripadajuće doprinose i poreze na svoja primanja? Na primjer, vodoinstalateri, obučari, oni koji privatno drže časove... Otvoreno pitanje, višestruki odgovori. Baza: Zaposleno stanovništvo, ukupna ciljna populacija

Između petine i četvrtine kazne za samostalno obavljanje djelatnosti mimo zakona smatra u potpunosti adekvatnim (23%), dok oko petine smatra da one uopšte nijesu adekvatne, ni njihov tip ni obim (19%). Skoro trećina kaže da su kazne adekvatne ali ipak preblage (31%), dok ih petina smatra prestrogim (19%) (Grafikon 7.8).

Grafikon 7.8 - Adekvatnost postojećih kazni za samostalno obavljanje djelatnosti a bez uplaćivanja pripadajućih poreza i doprinosa, Zaposleno stanovništvo

U kojoj mjeri smatrate da su postojeće kazne za samostalno obavljanje djelatnosti a bez uplaćivanja pripadajućih poreza i doprinosa adekvatne? Baza: Zaposleno stanovništvo, oni koji su znali da navedu neku kaznu (50% ciljne populacije)

PREPORUKE ZA FORMALIZACIJU SIVE EKONOMIJE

8 Preporuke za formalizaciju sive ekonomije i neformalnog zapošljavanja

Posljednji dokument javne politike kojima su bile predviđene mjere za suzbijanje sive ekonomije u Crnoj Gori bio je Akcioni plan koji je je Vlada Crne Gore usvojila 2017. godine. Mjere su prije svega bile usmjerene ka eliminisanju nelojalne konkurencije kao i podizanje svijesti o značaju legalnog poslovanja, dok je fokus u sprovođenju plana bio na aktivnostima inspeksijskih službi odnosno na mjere koje su se ticale otkrivanja i kažnjavanja. Za razliku od restriktivnih, stimulatívne mjere u prethodnom Akcionom planu nijesu bile dovoljno operacionalizovane, te je njihova implementacija mahom izostala.¹⁶ Stoga su neke od tih mjera ponovljene u ovom izvještaju, ali su one detaljnije elaborirane (poput procijene PDV jaza ili pojedinih aspekata unapređenja regulatornog okvira).

Pretpostavka za usvajanje i uspješno sprovođenje mjera je revitalizacija Komisije ili uspostavljanje novog koordinacionog tijela vlade za usmjeravanje aktivnosti na suzbijanju sive ekonomije koji bi upravljali pripremom i sprovođenjem novog programa i akcionog plana. Komisija (koordinaciono tijelo) treba imati potrebne resurse, prije svega stručno tijelo koje bi pružilo operativnu podršku, kako bi Komisija mogla da koordinira rad organa državne uprave i usmjerava aktivnosti koje se odnose na pripremu, reviziju i implementaciju **Programa za suzbijanje sive ekonomije, sa pratećim akcionim planom, kao i izvještavanje o sprovedenim aktivnostima.** Prilikom izrade novog dokumenta javne politike, posebnu pažnju treba pokloniti jasnim indikatorima na osnovu kojih će se vršiti praćenje implementacije.

Pomenuti Program za suzbijanje sive ekonomije treba da se nadoveže na preduzete aktivnosti u okviru reformi poreske politike za bolji životni standard građana Crne Gore. Naime, prema rezultatima istraživanja najveći broj privrednih subjekata navodi poresko opterećenje kao ključnu stimulatívnu politiku za suzbijanje sive ekonomije – 21% ispitanika navodi smanjenje poreza i doprinosa, a 6% poreske olakšice. Taj procenat je znatno veći imajući na umu broj privrednih subjekata koji nijesu naveli konkretne mjere. Na takav zaključak ukazuju i rezultati Ankete o uslovima rada zaposlenih u Crnoj Gori, gdje je više od četvrtine zaposlenih radilo sa djelimično ili bez plaćenih poreza i doprinosa. Rezultat istraživanja građana, iako preimućstvo daje restriktivnim, odnosno mjerama odvrćanja ipak ukazuje da gotovo polovina građana smatra umanjenje poreskog opterećenja ključnim za suzbijanje sive ekonomije.

Reformama poreske politike učinjene su promjene koje se tiču poreskog opterećenja rada kako bi se stvorili uslovi za smanjenje "sive ekonomije" na tržištu rada odnosno podstaklo formalno zapošljavanje. S obzirom na to da su podsticaji uvedeni tokom istraživanja, u ovom dijelu neće biti riječi o stimulatívnim mjerama koje se odnose na poresko opterećenje rada. U svakom slučaju jedna od mjera koja bi mogla biti obuhvaćena i Programom suzbijanja sive ekonomije jeste i praćenje i izvještavanje o efektima navedenih mjera na sivu ekonomiju već realizovanih reformi poreske politike.

¹⁶ Pored Akcionog plana, dokument u okviru ESAP (Employment and Social Affairs Platform projekta) navodi set mjera koje se tiču formalizacije na tržištu rada. Dokument dostupan na [ESAP_Recommendations for Tackling Undeclared Work_ME \(3\).PDF](#)

U ovom dijelu na osnovu rezultata istraživanja i relevantnih izvještaja organa i zakonskih tekstova, prikazujemo potencijalne mjere odvracanja, kao i stimulativne i druge mjere.

Mjere odvracanja

Mjere odvracanja otkrivaju i kažnjavaju poslovanje u sivoj ekonomiji. To se postiže prvo, povećanjem percipirane ili stvarne vjerovatnoće otkrivanja i/ili drugo, povećanjem kazni i sankcija za one koji su uhvaćeni. U praksi kazne značajno ne smanjuju vjerovatnoću neformalnog poslovanja među građanima ili preduzećima. Značajnije efekte imaju mjere povećanja percipiranog ili stvarnog rizika od otkrivanja. Taj efekat se prije svega odnosi na preduzeća, a manje na građane. Polazeći od ovih nalaza u kontekstu Crne Gore može se preduzeti nekoliko mjera javnih politika koje bi doprinijele tom cilju.

Istraživanje ukazuje da dvije trećine privrednih subjekata (66%) smatraju sivu ekonomiju potpuno neopravdanom. Takav stav može imati važnog uticaja na odvracanje od neformalnog poslovanja. Naime, postojanje informacija o poslovanju privrednih subjekata u sivoj ekonomiji može bitno da utiče na njihovu reputaciju. Registri u Crnoj Gori sadrže osnovne podatke, finansijske izvještaje, ali informacije o kažnjavanju preduzeća nijesu javno i lako dostupne.

- **Preporuka: Uključivanje informacija o kažnjenim privrednim subjektima - poslodavcima.** Pregledom zabilježbi kod pravnih lica i preduzetnika – poslovni partneri, kupci, zaposleni bi mogli da imaju uvid i odluče da li žele da posluju sa kompanijama. Takva zabilježba ne bi imala trajni karakter, već bi bila vremenski ograničena. Slično pozitivno iskustvo postoji u slučaju Centralne banke Crne Gore, koja publikuje listu preduzeća sa blokiranim računima, kao i Poreske uprave koja objavljuje crnu i bijelu listu poreskih obveznika. Veći broj zemalja EU ima posebne registre koji se najčešće nalaze unutar odgovarajućeg registra kompanija.¹⁷ Moguće rešenje je da se pored pomenute crne liste, na isti način objavljuje i lista privrednih subjekata koji su kažnjeni zbog poslovanja u sivoj ekonomiji.

Rezultati ankete ukazuju da privredni subjekti smatraju da firme uspijevaju da ostanu van radara državnih organa i nesmetano posluju prije svega zbog neadekvatnih kapaciteta državnih (inspekcijskih organa) ili problema sa nadležnošću (47%). Inspekcije unutar Sektora za zaštitu tržišta i ekonomije Uprave za inspekcijske poslove (UIP) karakteriše nepopunjenost radnih mjesta inspektora. Na primjer, prema raspoloživim podacima za 2020. godinu, od ukupno sistematizovana 63 radna mjesta za tržišne inspektore, bilo je zaposleno 50 (79%).¹⁸ Nešto povoljnija situacija je bila i u slučaju turističke i inspekcije rada (za oblast radnih odnosa) gdje je popunjenost bila 89% i 85% respektivno. Kako bi se povećala vjerovatnoća detekcije potrebno je sprovesti funkcionalnu analizu inspekcija i odrediti adekvatan broj inspektora.

- **Preporuka: Sprovesti funkcionalnu analizu Sektora za zaštitu tržišta i ekonomije, igre na sreću i javne nabavke unutar UIP** koji obuhvata odsjeke koji se u sklopu svojih aktivnosti bave i suzbijanjem sive ekonomije (tržišna inspekcija, turistička inspekcija, inspekcija rada, inspekcija za igre na sreću). Funkcionalna analiza ne bi uticala na obaveze i odgovornosti Sektora, već bi omogućila efikasniji i efektivniji rad inspekcija i potrebnu opremljenost kako ljudskim resursima, tako i opremom. Funkcionalnom analizom bio bi procijenjen neophodan, odnosno optimalan broj inspektora po

¹⁷ Na primjer, u Velikoj Britaniji postoji registar diskvalifikovanih direktora, <https://www.gov.uk/company-director-disqualification>; u Republici Srbiji u okviru APR-a postoji Centralna evidencija ograničenja prava lica.

¹⁸ Godišnji izvještaj o radu UIP za 2020. godinu

oblastima inspekcijaskog nadzora, te broj i osposobljenost službenika koji obavljaju analitičke, pravne, administrativne i IT poslove u inspekcijama, uključujući i poslove procjene rizika, planiranja, pravne poslove i poslove unutrašnje kontrole inspekcija. Funkcionalna analiza obavljena u svakom od odsjeka pružila bi uvid u raspored zaposlenih, raspored radnog vremena po funkciji, i konačno potreban broj inspektor dana (broj dana koji je potreban da se sprovedu planirani redovni i vanredni nadzori, odnosno da se obave druge aktivnosti u opisu posla inspektora)¹⁹

U prvom koraku potrebno je utvrditi ukupan broj subjekata i/ili objekata analize i njihovu podjela prema vrstama. Većina odsjeka ima podatke o ukupnom broju subjekata/objekata analize. Drugi korak odnosi se na distribuciju rizičnih subjekata zasnovan na procjeni rizika. Treći korak odnosi se na utvrđivanje učestalosti (frekvencije) inspekcijaskog nadzora i vremena trajanja nadzora prema vidu nadzora u zavisnosti od rizika subjekta. Stavljanjem u odnos podataka o broju nadzora i subjekata prema stepenu rizičnosti, trajanja inspekcijaskog nadzora i broja raspoloživih radnih dana za obavljanje poslova inspekcijaskog nadzora i savjetodavnih posjeta u godini dobija se potreban broj inspektor dana, odnosno broj inspektora potrebnih za vršenje poslova nadzora, kao i drugih lica (analitičke i druge službe).

- **Preporuka: Sprovesti analizu i izvršiti usklađivanje kaznenih odredbi (novčanih kazni, zabrane poslovanja i prekršajnih pravila) i diskrecionih prava inspekcija u kontekstu sive ekonomije.** Prema rezultatima istraživanja postoje značajno različita viđenja poslodavaca u pogledu načina izricanja i veličine izrečenih kazni. Takođe, većina poslodavaca (57%) smatra da su kazne manje od koristi. Stoga je potrebno sprovesti detaljnu analizu postojećih kaznenih odredbi kako bi se osigurala ravnoteža između sankcionisanja privrednih subjekata i podsticaja koje sankcije stvaraju s jedne i njihovog potencijalno štetnog uticaja u slučaju da su nedovoljne. Na primjer, u Srbiji je takva aktivnost sprovedena u kontekstu reformi Zakona o inspekcijaskom sistemu, tako da je došlo do izmjene većeg broja odredbi u zakonima koji su propisivali kaznene odredbe.
- **Preporuka: Pilotirati slanje mejlova (pisama) putem kojih se obavještavaju rizični subjekti o posljedicama neformalnog poslovanja** (na primjer, oni koji imaju ispod prosječne plate u sektoru ili su shodno drugim indikatorima klasifikovani u visoko rizične subjekte). U uporednoj praksi ova mjera dala je dosta dobre rezultate jer „usmjerava“ takve subjekte ka formalizaciji poslovanja. Preduslov za ovu aktivnost je sprovođenje adekvatnog mapiranja subjekata nadzora. Takva aktivnost bi bila komplementarna preduzetim mjerama u okviru realizovanih reformi poreske politike, i imala bi potencijalne efekte na smanjenje isplata na ruke i proširenje poreske osnovice.²⁰ U zavisnosti od potreba UIP i Poreska uprava mogu prilagoditi sadržaj takvih pisama.

Jedan od načina da se utiče na odvracanje je putem posljedica neformalnog poslovanja u slučaju dodjeljivanja poslova javnih nabavki. Naime, u ugovorima o javnim nabavkama država može bitno da utiče na sadržinu.

¹⁹ Na primer, u slučaju da se utvrdi da je za obavljanje aktivnosti u nadležnosti određene inspekcije potrebno 1875 inspektor dana, te da je godišnji broj radnih dana 220, a da je za druge aktivnosti (učesće na obukama, radnim grupama i sl.) potrebno izdvojiti 20 dana, onda je potrebno angažovati između osam i devet inspektora u posmatranoj inspekciji. Poređenjem broja trenutno angažovanih i potrebnih inspektora utvrđuje se broj nedostajućih inspektora koje je neophodno zaposliti u narednom periodu.

²⁰ Postoji niz primjera kao i modela pisama. Pregled studija i pristupa dat je u Hallsworth, Michael. "The Use of Field Experiments to Increase Tax Compliance." Proceedings. Annual Conference on Taxation and Minutes of the Annual Meeting of the National Tax Association 108 (2015): 658–79. Primjer mogućeg sadržaja pisma dat je u Hallsworth, M., List, J. A., Metcalfe, R. D., & Vlaev, I. (2017). The behavioralist as tax collector: Using natural field experiments to enhance tax compliance. Journal of public economics, 148, 14-31.

Povećanje rizika od otkrivanja može se ostvariti uvođenjem klauzule da firma kojoj je dodijeljen ugovor obavezuje da će primijeniti mjere kako bi se obezbijedilo da angažovani podizvođači neće zapošljavati neprijavljene radnike. Uključivanje takve klauzule će nametnuti značajnu obavezu glavnim ugovaračima kojima se dodjeljuju ugovori da implementiraju odgovarajuće mehanizme i angažuju samo podizvođače koji u potpunosti posluju u formalnom sektoru. S obzirom da se u Crnoj Gori vrijednost javnih nabavki, osim za 2021. godinu kada je iznosila 6.8%, kretala između 12 i 13% od BDP-a, reč je o izuzetno značajnom podsticaju.²¹

- **Preporuka: Uključiti odredbe kojima se uređuju posljedice po privrednog subjekta kome je dodijeljen posao javnih nabavki u slučaju da podugovarači angažuju neformalno zaposlene radnike.**

Značajan broj privrednika u privatnom sektoru (45%) pokazuje da je učešće neregistrovanih preduzeća između 11 i 50%, posebno u djelatnostima usluga, ugostiteljstva i građevinarstva. Takođe, trećina privrednih subjekata ocjenjuje da je vjerovatnoća da će neregistrovana preduzeća biti otkrivena manja od 50%. Prema podacima UIP najčešće djelatnosti u kojima se javlja siva ekonomija su: frizerske i kozmetičke usluge, fizioterapija, zdravstvene usluge, zatim igraonice, vrtići, izdavanje smještaja, automehaničarske i vulkanizerske usluge, pranje auta i tepiha, krojačke usluge, kopiranje, prodaja određenih vrsta roba, priprema hrane (ketering) i dr. Riječ je prije svega o uslugama koje se pružaju po privatnim kućama, stanovima, garažama (zbog čega ih nije moguće staviti pod inspekcijski nadzor), dok pojedine usluge nijesu ni predmet propisa, što sveukupno otežava suzbijanje sive ekonomije u ovim oblastima.

- **Preporuka: Razmotriti izmjenu Zakona o inspekcijskom nadzoru tako da omogući uviđaj u stambenom prostoru.** Inspekcijska praksa je pokazala da lica, a posebno neregistrovani subjekti, kao subjekti u sivoj ekonomiji, zloupotrebljavaju prava vezana za stambeni prostor koristeći ga faktički kao poslovni prostor za nelegalno obavljanje djelatnosti ili vršenje nedozvoljenih aktivnosti, među kojima su i one sa kritičnim stepenom rizika.

Gotovo 70% zaposlenih građana koristi usluge ili kupuje robu od neregistrovanih pružalaca usluga i robe. Jedan od kanala svakako jeste i prodaja robe preko interneta od strane neregistrovanih subjekata.

- **Preporuka: Suzbijanje oglašavanja i prodaje robe preko interneta od strane neregistrovanih subjekata**

Rezultati sprovedenih empirijskih istraživanja ukazuju da politike za smanjenje sive ekonomije treba da budu usmjerene na povećanje vjerovatnoće detekcije i kažnjavanja privrednih subjekata. Drugim riječima, potrebno je da inspekcije mogu dodatno da unaprijede targetiranje preduzeća koja neformalno posluju i da efikasnije sprovode nadzor. Rezultati sugerišu da suštinski nema bitne razlike u broju posjeta inspekcija između preduzeća prema njihovom učešću u neformalnom sektoru. Prema rezultatima ankete, tek je svakom petom preduzeću koje posluje neformalno, a koje je bilo posjećeno od strane inspekcije rada izrečena kazna.

Većina privrednih subjekata (54%) smatra da inspekcije (inspekcija rada, Uprava prihoda i carina, tržišna inspekcija) ne uspijevaju ili uspijevaju da otkriju samo manji dio zaposlenih bez ugovora o radu i drugih oblika neformalnog zapošljavanja i sive ekonomije. To se može tumačiti na dva načina. Izbor subjekata nadzora i procijene rizika koje inspekcije preduzimaju prilikom inspekcijskih posjeta nijesu djelotvorne ili postoje nedostaci u načinu sprovođenja nadzora.

Gotovo dvije trećine poslovnih subjekata bili su predmet jednog ili više inspekcijskih nadzora (64%). Četvrtina subjekata (24%) koji su bili predmet nadzora bila je kažnjena, odnosno oko 15% od ukupnog broja subjekata.

²¹ [Izveštaj o javnim nabavkama za 2021. godinu \(www.gov.me\)](http://www.gov.me)

Taj procenat je približan podacima UIP, prema kojima su u 2020. godini u slučaju inspekcije rada sprovedena 5.371 redovna, odnosno nadzora po inicijativi u oblasti radnih odnosa i zapošljavanja, a izdato je 547 prekršajnih naloga (10.2% u odnosu na broj nadzora). Ukupni iznos novčanih kazni za ove naloge iznosio je 359 hiljada eura ili oko 656 EUR po prekršajnom nalogu. Prema anketi broj onih koji su na kraju morali platiti kaznu je izuzetno visok (98%), što je više od podataka UIP za 2020. godinu (75%).

- **Preporuka: Razvijanje kontrolnih listi kao alata procjene stvarnog stanja rizika.** Sistematičnim korišćenjem kontrolnih lista kao izvora informacija za tačnije i sveobuhvatnije razvrstavanje nadziranih subjekata po stepenu rizika uključenosti u sivu ekonomiju. Kontrolne liste imaju bitnu ulogu i u revidiranju stepena rizika, jer najbolje oslikavaju promijenjene okolnosti na osnovu kojih se procjene rizika koriguju nakon usvajanja prvobitnog plana inspekcijuskog nadzora.²² To podrazumijeva izmjene Zakona o inspekcijском nadzoru.

U odnosu na prethodno istraživanje, relativno mali udio privrednih subjekata smatra da se često dešava da se neplaćanje kazni prikriva podmićivanjem inspektora (16%).

- **Preporuka: Učestalija primjena principa rotacije inspektora tako da vrše nadzor na nadziranim subjektima iz drugog područja - centralnog, južnog i sjevernog, odnosno opština u zavisnosti od organizacije sektora.** Iako UIP već primjenjuje ovu praksu, potrebno je sprovesti analizu efekata nadzora po principu rotacije, koje obavljaju inspektori koji inače ne vrše nadzor na tom području doprinosu smanjenju sive ekonomije.

Preporuka: Analizirati pravni okvir za primjenu sporazuma o priznanju krivice (prekršaja) za inspekcije Sektora za zaštitu tržišta i ekonomije UIP i Sektora za operativu u oblasti inspekcijuskog nadzora Uprave prihoda i carina. Prema izvještajima Inspekcija, dio prekršaja završi zastarevanjem, a dio izricanjem opomena. Primjena sporazuma o priznanju prekršaja shodno čl. 177 Zakona o prekršajima bi potencijalno rasteretila sudove, smanjila broj postupaka koji zastarevaju i omogućila da se inspektori u većoj meri posvete radu na terenu. Takođe, u praksi dolazi do poništavanja rješenja inspekcija od strane drugostepenog organa uz obrazloženje da stranki nije omogućeno da se izjasni o rezultatima ispitnog postupka.²³ Stoga je potrebno razmotriti regulatorni okvir i praksu inspekcija kako bi se omogućila šira primjena ovog rješenja.

Stimulativne mjere

Stimulativne (podsticajne) mjere usmjerene su ka omogućavanju i nagrađivanju formalizacije. Podsticajne mjere mogu biti (1) preventivne – podsticaj ostanku u formalnoj, odnosno demotivisanju prelaska u neformalnu ekonomiju, odnosno (2) sanacione mjere koje podstiču prelazak iz sive u formalnu ekonomiju. Podsticaji mogu da se odnose na stranu ponude usmjerene na privredne subjekte i zaposlene u neformalnom sektoru, ili na stranu tražnje usmjerene ka potrošačima. U zemljama u regionu dominantan oblik mjera su mjere odvracanja, dok su podsticajne mjere rjeđe korišćene. Rezultati istraživanja jasno ukazuju na potrebu korišćenja podsticajnih mjera kojima bi se promijenio odnos troškova i koristi od neformalnog poslovanja.

²² Predlog Izmjena i dopuna Zakona o inspekcijском nadzoru koji je povučen sadržao je potencijalno rješenje u pogledu uvođenja kontrolnih lista [2770-16111-01-1-22-1.pdf \(skupstina.me\)](#)

²³ Godišnji Izvještaj

Većina privrednika (65%) smatra da bi Zakonom o radu trebalo da budu dopušteni fleksibilniji oblici zapošljavanja kako bi se smanjio obim neformalnog zapošljavanja u Crnoj Gori. Privredni subjekti prije svega naglašavaju poboljšanje okvira u pogledu probnog rada, prijavljivanja na manji broj sati, odnosno povremeni i privremeni rad, kao i pojednostavljenje procedura u vezi sa zapošljavanjem stranaca.

- **Preporuka: Razmotriti regulisanje novih, nestandardnih oblika angažovanja (frilenseri, rad na platformi, samozapošljavanje) kroz sprovođenje analize nestandardnih oblika, mapiranje sektora i prilagođavanje regulatornog okvira.** Potencijalni efekat bi se ogledao u olakšanom prelasku zaposlenih koji trenutno rade u sivoj zoni u legalne tokove i time smanjile potrebe za prelazak u nelegalne tokove.
- **Preporuka: Omogućiti pojednostavljen način radnog angažovanja u domenu određenih poslova (pomoć u kući, spremačice i sl.) putem elektronskog portala koji bi poslodavcima omogućio jednostavno angažovanje radnika.**

Gotovo 50% zaposlenih građana nikada, odnosno rijetko vrši plaćanjem putem kartica. Prema posljednjim raspoloživim podacima Svjetske banke, učešće lica starijih od 15 godina koje imaju (kreditne i debitne) kartice u Crnoj Gori iznosilo je samo 36%²⁴. U skladu sa očekivanjima, istraživanje potvrđuje da u starijim starosnim grupama učešće onih koji ne koriste kartice značajno raste.

Da bi se obeshrabrila upotreba gotovine i podstaklo povećanje elektronskog plaćanja, u Crnoj Gori se može razmotriti nekoliko mjera kojima se: 1) ograničava plaćanje tj. uvodi restriktivna gornja granica za gotovinska plaćanja; 2) obeshrabruje lak pristup gotovini, i/ili 3) POS terminali čine dostupnim u svim sektorima.

- **Preporuka: Redovno objavljivanje i praćenje broja izdatih platnih kartica i transakcija.** Trenutno nijesu javno dostupni podaci o ukupnom broju izdatih kartica, odnosno broju i obimu obavljenih transakcija u Crnoj Gori. Kako bi se osiguralo praćenje trendova potrebno je takve informacije objavljivati barem na kvartalnom nivou.
- **Preporuka: Ograničavanje vrijednosti gotovinskog plaćanja.** U Sjevernoj Makedoniji na snazi je zabrana plaćanja gotovinom u iznosima preko 500 EUR (odnosno u protivvrijednosti 30 hiljada i 700 makedonskih denara). Kupci roba i usluga, umesto gotovine mogu koristiti isključivo kartice i plaćanje preko računa u bankama. Spomenuto ograničenje je unijeto u Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranje terorizma Sjeverne Makedonije. Slično ograničenje moguće je unijeti i u Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranje terorizma u Crnoj Gori.
- **Preporuka: Subvencionisanje POS terminala za privredne subjekte čiji je (1) promet manji od 100.000 EUR i (2) koji posluju u sektorima sa visokim ili srednjim rizikom učešća u sivoj ekonomiji.** Subvencije mogu biti takve da se odnose na nabavku samog aparata ili na besplatnu instalaciju i korišćenje uređaja ili softvera za prihvrat bezgotovinskih plaćanja (POS terminala ili e-commerce rješenja) za određeni vremenski period. Način na koji bi se sprovela ova mjera zavisi od analize efekata mogućih rješenja.
- **Preporuka: Sprovesti promotivnu kampanju radi jačanja svijesti o prednostima bezgotovinskog plaćanja, kako bi se obezbijedila bolja finansijska inkluzija svih slojeva društva.**

²⁴ <https://ufa.worldbank.org/en/country-progress/montenegro#1>

Razlog ograničenog dometa represivnih mjera je u tome što privredni subjekti i lica koja posluju u neformalnom sektoru nijesu uvijek isključivo racionalni ekonomski akteri koji svoje odluke zasnivaju na troškovima i koristima. Oni su često u sivoj ekonomiji zbog nepovjerenja prema državi ili osjećaja da ne dobijaju zauzvrat adekvatna javna dobra i usluge od države, te smatraju da je moralno biti u sivoj ekonomiji.

Neprijavljeni rad i drugi oblici sive ekonomije se dešavaju tamo gdje postoje institucionalni nedostaci koji utiču na norme, vrijednosti i uvjerenja građana. U takvim okolnostima ono što je formalno zabranjeno, u očima građana smatra se društveno legitimnim. Stoga, da bi se uhvatili u koštac sa radom na crno, postoji potreba da se popravi društveni ugovor. Da bi se suprotstavljeni stavovi uskladili, potrebno je uticati na odnos građana u pogledu prihvatljivosti rada na crno. U Crnoj Gori su u prethodnom periodu, a i trenutno u okviru reformi poreske politike aktivnosti organizovanja kampanje podizanja svijesti javnosti o prednostima formalnog poslovanja kako bi se povećao nivo dobrovoljnog poštovanja poreskih obaveza. Rezultati istraživanja ukazuju da je došlo da značajne promjene u pogledu neprihvatljivosti neformalnog poslovanja/zapošljavanja, odnosno zabilježen je značajan pad obima subjekata koji posluju u sivoj zoni, prema sopstvenim navodima privrednika. Ta činjenica, zajedno sa reformama poreske politike, može se iskoristiti kao "zamajac" za dalju promjenu stavova o prihvatljivosti sive ekonomije.

Čest je slučaj da su preduzeća koja neformalno zapošljavaju radnike na samom početku obavljala svoju djelatnost a da pri tom nijesu bila registrovana. Upravo ta preduzeća koja počinju svoju djelatnost kao neregistrovana kasnije, nakon registracije, nastavljaju da funkcionišu na nelegalan način. Imajući u vidu ovu činjenicu, potrebno je razviti sistem učestalijih i sveobuhvatnijih kontrola za preduzeća koja posluju na taj način.

- **Preporuka: Pružanje individualnih savjeta i podrške za formalizaciju samostalno ili kao dio Programa podrške razvoju preduzetništva.** Ova mjera bila bi zasnovana na lokalnim mentorima (preduzetnicima) koji pružaju podršku onima koji žele da osnuju preduzeće. Izabrane osobe bi mogle da pružaju tehničku pomoć početnicima, a program može biti zasnovan i finansiran na sličan način kako je organizovan program „Stop sivoj ekonomiji“ koju je sproveo Zavod za zapošljavanje Crne Gore, ali u ovom slučaju u saradnji sa lokalnim samoupravama.²⁵ Sprovedenjem programa omogućilo bi se početnicima da svoj posao započnu na legalan način, odnosno onima koji dijelom posluju na neprijavljenoj osnovi da pređu u legalne okvire. Iako je svrha bila drugačija, na osnovu detaljne evaluacije programa „Stop sivoj ekonomiji“ mogu se koristiti iskustva i izvršiti potrebne korekcije.

Zbog ograničenih resursa kojima raspolažu mikro, mali i srednji privredni subjekti (MMSP) mogu biti izloženi visokim troškovima usklađivanja sa propisima. Kako bi se izbegle neželjene posljedice i nepotrebno opterećenje sektora MMSP neophodno je razmotriti da li su zahtjevi nametnuti MMSP svrsishodni, odnosno da li su oni nesrazmjerni tako da je njihov položaj relativno nepovoljan u odnosu na velike privredne subjekte. MMSP test je alatka koja se koristi prilikom planiranja, formulisanja i usvajanja propisa u okviru sprovođenja ex-ante analize efekata.

- **Preporuka: Uvesti MMSP test u skladu sa dobrom praksom EU.** Sprovedenje MMSP testa u velikom broju članica EU predstavlja obavezan korak koja zahtjeva razmatranje predloženih rješenja u propisima, kao i alternativnih opcija, odnosno alternativnih mjera i rješenja kojima se smanjuje opterećenje MMSP. Pri tome analiza i nivo detalja sadržanih u okviru MMSP testa treba da bude proporcionalna značaju propisa, odnosno potencijalnom opterećenju MMSP koje propis nameće. Naime, sam test uticaja na MMSP podrazumjeva analizu koju čine četiri koraka: utvrđivanje postojanja uticaja i broja i strukture pogođenih MMSP; konsultacije sa zainteresovanim MMSP; analiza i prikaz

²⁵ [PROGRAM-STOP-SIVOJ-EKONOMIJI-2019.pdf \(zzzcg.me\)](#)

opcija i mjera kojima se umanjuje teret prilagođavanja MMSP i drugi negativni efekti po njihovo poslovanje; utvrđivanje veličine uticaj na MMSP primjenom modela standardnog troška. MMSP test je moguće lako integrisati u postojeći okvir analize efekata koji se primjenjuje u Crnoj Gori.

Druge mjere

Kako bi se redovno pratio učinak mjera u odnosu na postavljene strateške ciljeve, potrebno je raspolagati adekvatnim izvorima verifikacije. U tom kontekstu u Crnoj Gori moguće je preduzeti nekoliko mjera kojima bi se osigurali statistički podaci i pokazatelji sive ekonomije i PDV jaza. Time bi mjerenje sive ekonomije i PDV jaza postalo dio redovnih istraživanja koje sprovode Ministarstvo finansija i MONSTAT. To bi značilo da bi mjerenje neprijavljenog rada trebalo da postane dio zvaničnih istraživanja koje sprovodi državni zavod za statistiku, kroz anketu o radnoj snazi ili specijalizovano istraživanje o neprijavljenom radu. Dostupnost ovakvih podataka bi unaprijedila kreiranje strateške politike, omogućila modifikaciju političkih intervencija i omogućila procjenu uspjeha mjera politike.

- **Preporuka: Sprovesti obračun PDV jaza.** PDV jaz predstavlja razliku između hipotetičkih (teorijskih) obaveza po osnovu PDV i stvarno naplaćenog PDV. PDV jaz ima širi obuhvat u odnosu na sivu ekonomiju. Naime, pored poreske evazije u pogledu PDV-a na procijenjeni jaz utiču i drugi faktori (na primjer, izgubljeni poreski prihodi usljed stečaja ili likvidacije poreskih obveznika). Usljed poreske nediscipline u Crnoj Gori moguće je da prijavljeni, a neplaćeni porezi imaju relativno visoko učešće. Metod bi bio zasnovan na *top-down* pristupu procjene PDV jaza u skladu sa metodologijom primijenjenoj prilikom posljednje procjene PDV jaza za članice EU (CASE, 2020). Metod odozgo nadolje za procjenu koristi nacionalne račune. PDV jaz se ovim metodom može obračunati korišćenjem potrošnog pristupa posmatranjem PDV lanca ili proizvodnog pristupa koji posmatra sektore. Nedostatak ovog metoda je što ne omogućava uvid u razloge ponašanja poreskih obveznika.²⁶ Dva metoda za potrebe procjene PDV jaza pristupom odozgo nadolje su Revenue Administration–Gap Analysis (RA-GAP) Model MMF-a (Hutton, 2017) i metod koji se koristi za potrebe procjene PDV jaza u članicama EU (CASE, 2020). Prvi metod omogućava razgraničenje između jaza usljed nepoštovanja (*compliance gap*) i jaza koji je posljedica poreske politike (*policy gap*). Iako je prvi metod superiorniji, on koristi input-output tabele i druge izvore koji su nedostupni u slučaju Crne Gore. Shodno tome, pristup procjeni bio bi zasnovan na procjeni PDV jaza drugim metodom u skladu sa metodologijom posljednje procjene primijenjene za članice EU.

Iako značaj prisustva u sivoj ekonomiji opada sa veličinom preduzeća, to ne znači da u većim preduzećima nema izraženih problema. Jedan od uočenih problema je mogućnost da se transakcije koje se odnose se na razmjenu dobara i usluga između povezanih lica (između matične firme i zavisnih preduzeća), definišu unutar povezanih pravnih lica, odnosno one međusobno formiraju transferne cijene. Transferne cijene su one cijene koje nastaju na osnovu obavljanja transakcija između povezanih lica. U Crnoj Gori zbog odsustva regulative, domaće firme kao zavisna preduzeća mogu da prodaju i izvoze svoje proizvode matičnom preduzeću (koje je iz inostranstva) po povoljnijim cijenama. Drugim riječima, tako formirane cijene su manje no kada bi se ti proizvodi prodavali od strane drugih domaćih i nepovezanih preduzeća. Time transferne cijene utiču na

²⁶ PDV jaz se može procijeniti korišćenjem tri pristupa: 1) *top-down* (odozgo nadolje); 2) *bottom-up* (odozdo nagore) i 3) ekonometrijskim pristupom. Pristup odozdo nagore koristi podatke poreske administracije. Metod omogućava procjenu jaza za specifične poreske obveznike, kao i razloge nepoštovanja poreskih propisa. Treći, ekonometrijski pristup (na primjer SFA ili analiza vremenskih serija) omogućava procjenu efikasnosti naplate poreza, ali su rezultati osjetljivi u odnosu na izbor varijabli i pretpostavke modela (Nerudova, Dobranschi, 2019).

finansijski položaj i rezultat oba lica, a time i na utvrđivanje osnovice za oporezivanje. Po pravilu takvo formiranje cijene nepovoljno utiče na poreske prihode države, jer poslovne odluke donose međusobno povezana preduzeća.

- **Preporuka: Uvođenje obaveze izrade izvještaja o transfernim cijenama.** Sve kompanije rezidenti Crne Gore koje obavljaju transakcije sa povezanim licima treba da imaju zakonsku obavezu da pripremaju dokumentaciju o transfernim cenama. Ta obaveza odnosila bi se i na kompanije koje su dio grupe i koje obavljaju poslovne transakcije sa poslovnim subjektima, pravnim licima iste grupe, koje takođe imaju obavezu da pripremaju dokumentaciju o transfernim cijenama. Prilikom uvođenja obaveze treba voditi računa o administrativnom opterećenju subjekata, te predvidjeti izradu izvještaja u skraćenom i cjelovitom obliku.

Implementacija predloženih mjera

Većina predloženih mjera se može sprovoditi sinhronizovano. Na osnovu prethodnog iskustva, potrebno je prilikom izrade novog dokumenta javne politike posebnu pažnju pokloniti jasnim indikatorima na osnovu kojih će se vršiti praćenje implementacije. Nedostatak prethodnog dokumenta je odsustvo jasno postavljenih ciljeva i indikatora na osnovu kojih bi se pratili efekti sprovedenih aktivnosti.

Pored navedenih, izostala je detaljna elaboracija tri grupe mjera. Prvo, u navedenim predlozima izostala je mjera koji se odnosi na opštu kampanju namijenjenu suzbijanju sive ekonomije. Razlog za to je što se već sprovode aktivnosti u okviru reformi poreske politike. Tim reformama pojačana je medijska kampanja sa ciljem da poslovanje u sivoj ekonomiji postane u većoj mjeri društveno neprihvatljivo. Dalje planiranje aktivnosti medijskih kampanja, potrebno je učiniti nakon evaluacije efekata realizovanih reformi poreske politike.

Drugo, u preporukama su izostale konkretne mjere koje se tiču smanjenja regulatornog opterećenja. Pored MMSP testa, Crna Gora može uvesti niz novih instrumenata i zakonskih izmjena kojima se poboljšava poslovno okruženje. Ipak, niz mjera koje utiču na prisustvo u sivoj ekonomiji tiče se opšteg kvaliteta poslovnog okruženja, što je predmet drugih dokumenata javnih politika Crne Gore.

Treća grupa mjera koju je moguće proširiti odnosi se na kapacitete inspekcijских službi. Razlog zašto nijesu date dodatne mjere je to što je neophodno prvo sprovesti funkcionalnu analizu - tek njom moguće je sveobuhvatno sagledati potrebne kapacitete, opremljenost i druge aspekte rada inspekcijских službi i poreske uprave u domenu sive ekonomije. Konačno, u zavisnosti koliko se Program suzbijanja sive ekonomije bude oslonio na sprovedene reforme poreske politike moguće je preuzeti i nastaviti neke od aktivnosti predviđene setom datih reformi, odnosno planirati mjere kojima bi se dalje implementirale i razrađivale mjere u tom Programu.

Od ključnog značaja za implementiranje predloženih mjera je obezbijediti potrebnu opremljenost odjeljenja koje bi pružilo stručnu podršku komisiji. Za ključne mjere sprovesti ex-ante analizu efekata.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA – DETALJAN PRIKAZ

9 Metodologija istraživanja – detaljan prikaz

9.1 Istraživanje sa predstavnicima privatnih kompanija i preduzetnika

Kratak opis

U cilju procjene različitih formi sive ekonomije u različitim djelatnostima i regionima, realizovana je Anketa o uslovima poslovanja preduzeća na reprezentativnom uzorku od 316 privatnih kompanija i preduzetnika.

Kratak prikaz metodologije

Univerzum: Sve privatne kompanije i preduzetnici (58787 entiteta)

Veličina univerzuma: 52443 privatnih kompanija i preduzetnika (nakon što su isključeni poslovni subjekti koji predstavljaju *Društvenu ili Državnu svojinu*, odnosno oni čiji je oblik organizovanja *Društvena organizacija, Državni organ, Javno preduzeće, Omladinska, studentska i učenička zadruga, Organ jedinice lokalne samouprave, Politička organizacija, Poslovno udruženje, Potrošačka zadruga, Stambena zadruga, Udruženje građana*)

Uzorački okvir: Lista svih poslovnih subjekata registrovanih u Centralnom registru privrednih subjekata Crne Gore (2021), Crna Gora

Veličina uzoračkog okvira: 58787 svih aktivnih poslovnih subjekata

Tip uzorka je jednoetapni stratifikovani uzorak

Veličina uzorka: 316 poslovnih subjekata (privatnih kompanija i preduzetnika)

Stratifikacija se radi po:

- Regionu
- Djelatnosti privrednih subjekata
- Veličini poslovnih subjekata, definisanoj prema broju zaposlenih
- Tipu privrednog subjekta – preduzeće ili preduzetnik

Alokacija uzorka: kako je navedeno u sekciji **Uzorački plan**

Ponderisanje podataka korišćenjem sljedećih varijabli: region, djelatnost, veličina, tip poslovnih subjekata

Procedura odabira: SRSWR (Prost slučajni odabir sa zamjenama) u okviru stratuma

Uzorkovanje

U ovoj sekciji razmatra se pristup dizajnu uzorka za istraživanje na populaciji privrednih subjekata.

Kao što je već spomenuto, uzorački okvir za ovo istraživanje bio je lista svih aktivnih poslovnih subjekata registrovanih u Centralnom registru privrednih subjekata Crne Gore (2021), Crna Gora. Ovaj uzorački okvir je omogućio selekciju 316 poslovnih subjekata (privatnih kompanija i preduzetnika) koji su uključeni u uzorak koristeći varijable djelatnost, veličina poslovnih subjekata, region i tip poslovnog subjekta.

Uzorački okvir se sastoji od 58787 aktivnih poslovnih subjekata, ali je za uzorak korišćena lista privatnih kompanija i preduzetnika koja ima 52443 subjekata (nakon što smo isključili subjekte koji nijesu predmet ovog istraživanja).

Djelatnost poslovnih subjekata: Za klasifikaciju poslovnih subjekata (privatnih kompanija i preduzetnika) na osnovu djelatnosti korišćena je sljedeća klasifikacija.

Tabela 9.1.1: Distribucija poslovnih subjekata po djelatnosti, 2021

<i>Djelatnost</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
Poljoprivreda	609	1.2
Industrija	4106	7.8
Građevinarstvo	5810	11.1
Trgovina	14186	27.1
Saobraćaj	3334	6.4
Ugostiteljstvo	6736	12.8
Ostale usluge	17662	33.7
Total	52443	100%

Region: Za klasifikaciju poslovnih subjekata po regionu korišćena je sljedeća klasifikacija.

Tabela 9.1.2: Distribucija po regionu, 2021

<i>Region</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
Sjever	6250	11.9
Centar	23310	44.4
Jug	22883	43.6
Total	52443	100%

Veličina poslovnih entiteta: Za klasifikaciju poslovnih subjekata po veličini korišćen je prijavljen broj zaposlenih 2020. godine.

Tabela 9.1.3: Distribucija po veličini poslovnih subjekata, 2021

<i>Veličina poslovnih subjekata</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
0-9	50459	96.2
10-49	1662	3.2
50-249	274	0.5
250+	48	0.1
Total	52443	100%

Tip poslovnih entiteta:

Tabela 9.1.4: Distribucija po tipu poslovnih subjekata, 2021

<i>Tip poslovnih subjekata</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
Privredno društvo	45252	86.3
Preduzetnik	7191	13.7
Total	52443	100%

Uzorački plan

Veličina poduzoraka definisana na osnovu regiona, djelatnosti, veličine i tipa poslovnih subjekata trebalo bi da bude proporcionalna veličini populacionih stratuma. Drugim riječima, struktura 16 poduzoraka koji su definisani

regionom, djelatnošću, veličinom i tipom treba da bude reprezentativna za populacione stratume na nivou regiona, djelatnosti, veličine i tipa poslovnih subjekata.

Pored reprezentativnosti, važno je da svaki od poduzoraka ima dovoljan broj ispitanika kako bismo obezbijedili pouzdane podatke za "populaciju" koju ovi poduzorci reprezentuju. Pouzdanost podataka na nivou poduzoraka zavisi od veličine uzorka. Ključno je napraviti takav uzorak koji će se sastojati od dovoljno ispitanika u svakom od 16 poduzoraka kako bi podaci dobijeni za svaki od njih bili pouzdani. Uzorak dizajniran za ovo istraživanje pruža nam pouzdane podatke na nivou regiona, djelatnosti i tipa poslovnih subjekata, dok su u analizi kompanije koje imaju 50 do 249, odnosno 250+ zaposlenih spojene u jednu kategoriju (50+ zaposlenih) u cilju pružanja pouzdanih podataka (s obzirom na to da ne postoji dovoljan broj kompanija među srednjim i velikim kompanijama što će biti prikazano u daljem tekstu i tabelama).

Uzorak je jednoetapni stratifikovani uzorak. Idealno, veličina svakog od poduzoraka trebalo bi da bude proporcionalna veličini "populacije" koju oni reprezentuju. Ukoliko bi bilo tako, uzorak bi bio reprezentativan za cjelokupnu populaciju poslovnih subjekata i veličina svakog poduzorka bi pružila pouzdane podatke za populacione stratume koje reprezentuju (ukoliko postoji dovoljan broj ispitanika u svakom od 16 stratuma). Ukoliko bismo kreirali stratifikovani uzorak sa veličinom poduzoraka koji su proporcionalni veličini populacionih stratuma, alokacija poslovnih subjekata bi bila sljedeća (Tabele 9.1.5, 9.1.6 9.1.7):

Tabela 9.1.5 - Alokacija poslovnih subjekata prema djelatnosti – proporcionalno veličini stratuma u populaciji

<i>Djelatnost</i>	<i>N</i>
Poljoprivreda	3
Industrija	23
Građevinarstvo	33
Trgovina	81
Saobraćaj	19
Ugostiteljstvo	39
Ostale usluge	102
Total	300

Tabela 9.1.6 - Alokacija poslovnih subjekata prema regionu – proporcionalno veličini stratuma u populaciji

<i>Region</i>	<i>N</i>
Sjever	36
Centar	133
Jug	131
Total	300

Tabela 9.1.7 - Alokacija poslovnih subjekata prema veličini – proporcionalno veličini stratuma u populaciji

<i>Veličina poslovnih subjekata</i>	<i>N</i>
0-9	288
10-49	10
50-249	2
250+	0
Total	300

Tabela 9.1.8: Alokacija poslovnih subjekata prema tipu – proporcionalno veličini stratuma u populaciji

<i>Tip poslovnih subjekata</i>	<i>N</i>
Privredno društvo	259
Preduzetnik	41
Total	300

Kako se može vidjeti u Tabeli 9.1.5, broj poslovnih subjekata nije dovoljno veliki u nekim od poduzoraka koji su od značaja za ovo istraživanje, a to su poljoprivreda i saobraćaj. U svim poduzorcima definisanim na osnovu regiona i tipa poslovnog subjekta postoji dovoljan broj poslovnih subjekata (Tabele 9.1.6 i 9.1.8). Na kraju, kada je riječ o veličini poslovnih subjekata, ne postoji dovoljan broj subjekata u poduzorcima kompanija sa 10+ zaposlenih (Tabela 9.1.7). S obzirom na to da je cilj donositi zaključke i na nivou djelatnosti, broj poslovnih subjekata je povećan u kategorijama poljoprivreda i saobraćaj “na uštrb” kategorije ostale usluge u kojoj postoji znatno veći broj poslovnih subjekata. Takođe, broj kompanija sa preko 10 zaposlenih povećan je na uštrb kompanija koje imaju 0-9 zaposlenih. Na ovaj način, obezbijeđeni su pouzdani podaci na nivou relevantnih poduzoraka na osnovu djelatnosti, regiona, veličine i tipa poslovnih subjekata. Alokacija, kao i realizovan broj preduzeća po subpopulacijama prikazani su na tabelama 9.1.9 - 9.1.12. Ova vrsta “korekcije” uzorka naknadno je lako statistički ispravljena korišćenjem procedure poststratifikacije, odnosno ponderisanja.

Tabela 9.1.9: Alokacija poslovnih subjekata prema djelatnosti - predložena veličina poduzoraka i realizovan broj

<i>Djelatnost</i>	<i>N alocirano</i>	<i>N realizovano</i>
Poljoprivreda	30	32
Industrija	23	27
Građevinarstvo	33	36
Trgovina	81	84
Saobraćaj	30	32
Ugostiteljstvo	39	43
Ostale usluge	64	62
Total	300	316

Tabela 9.1.10: Alokacija poslovnih subjekata prema regionu - predložena veličina poduzoraka i realizovan broj

<i>Region</i>	<i>N alocirano</i>	<i>N realizovano</i>
Sjever	36	55
Centar	133	142
Jug	131	119
Total	300	316

Tabela 9.1.11: Alokacija poslovnih subjekata prema veličini - predložena veličina poduzoraka i realizovan broj

<i>Veličina poslovnih subjekata</i>	<i>N alocirano</i>	<i>N realizovano</i>
0-9	240	241
10-49	30	35
50+	30	40
Total	300	316

Tabela 9.1.12: Alokacija poslovnih subjekata prema tipu - predložena veličina poduzoraka i realizovan broj

<i>Tip poslovnih subjekata</i>	<i>N alocirano</i>	<i>N realizovano</i>
Privredno društvo	259	283
Preduzetnik	41	33
Total	300	316

Slučajno odabrani ispitanici u okviru svakog od poduzoraka obezbjeđuju reprezentativnost poduzoraka na nivou regiona, djelatnosti, veličine (kompanije sa 10+ zaposlenih su spojene u jedan poduzorak) i tipa.

Predložena struktura uzorka omogućava nam zaključivanje na cjelokupnoj populaciji poslovnih subjekata kao i pouzdane podatke za relevantne poduzorke definisane na osnovu djelatnosti, regiona, veličine i tipa (7 poduzoraka na osnovu djelatnosti, 3 poduzorka na osnovu regiona, 3 poduzorka na osnovu veličine i 2 poduzorka na osnovu tipa poslovnih subjekata).

9.2 Istraživanje licem-u-lice na opštoj populaciji

Anketa o uslovima rada zaposlenih u Crnoj Gori ima za cilj da pruži procjenu obima neformalnog zapošljavanja, kao i deskriptivnu i ekonometrijsku analizu karakteristika neformalno zaposlenih osoba. Istraživanje licem-u-lice sprovedeno je na reprezentativnom uzorku populacije uzrasta 15 do 89 godina u 1214 domaćinstava. Prikupljene su osnovne informacije o samom domaćinstvu, kao i o svim članovima domaćinstva. Slučajno odabranom članu domaćinstva koji ima između 15 i 89 godina, a imao/la je posao/ bio/la je aktivan/na tokom prethodne sedmice zadat je upitnik o uslovima rada, odnosno zaposlenju, statusu, prihodima, itd.

Kratak opis

Kod anketa licem-u-lice anketar je fizički prisutan u domaćinstvu ispitanika kako bi postavljao pitanja i pomagao ispitanicima da na njih odgovore. Prisustvo anketara olakšava uspostavljanje povjerenja između anketara i ispitanika a istovremeno može olakšati ispitaniku odgovaranje na pojedina pitanja ili razjašnjenje nekih stavki u upitniku.

Kratak prikaz metodologije

Lokacija	Crna Gora
Metod prikupljanja podataka	Istraživanje licem-u-lice u domaćinstvu (prikupljanje osnovnih informacija o domaćinstvu i svim članovima, kao i intervjuisanje slučajno odabranog člana koji ima između 15 i 89 godina i obavljao/la je neki posao/ bio/la je aktivan tokom referentne sedmice) CAPI (Computer Assisted Personal Interviewing) – kompjuterski potpomognuto anketiranje licem-u-lice
Uzorački univerzum	Svi građani Crne Gore. Ciljnu populaciju čine osobe koje imaju između 15 i 89 godina koje su u vrijeme istraživanja stalno nastanjene na teritoriji Crne Gore
Statistička dokumentacija koja se koristi za dizajn uzorka	Popis 2011. godine i procjene za 2017. godinu
Djelovi populacije koji su isključeni iz uzorka	Stanovnici teško pristupačnih, udaljenih dijelova zemlje, 1.4% populacije

Uzorački okvir	Spisak svih teritorija popisnih krugova
Tip uzorka	Troetačni slučajni reprezentativni stratifikovani uzorak Region: Sjeverna, Centralna i Južna Crna Gora
Stratifikacija, cilj i metod	Tip naselja: urbana i ruralna naselja Cilj: Optimizacija uzoračkog plana i smanjenje uzoračke greške Alokacija uzorka po stratumima je proporcionalna veličini stratumima (broj osoba koje imaju između 15 i 89 godina).
Definicija, broj i metod selekcije - PSU, SSU, TSU	<p><u>PSU – Teritorija popisnih krugova</u> <i>Definicija:</i> Teritorije popisnih krugova definišu se mapom u elektronskom formatu; svaki popisni krug obuhvata oko 200 domaćinstava. <i>Tip uzorkovanja PSU:</i> Vjerovatnoća proporcionalna veličini <i>Metod odabira:</i> Lahirijev (kumulativni) <i>Broj PSUs u uzoračkom univerzumu:</i> 1.627</p> <p><u>SSU - Domaćinstvo</u> <i>Definicija:</i> Jedno domaćinstvo obuhvata ljude koji žive u istom prostoru i dijele troškove za hranu <i>Tip uzorkovanja SSU:</i> Prosto slučajno uzorkovanje bez zamjene <i>Metod odabira:</i> Sistematski uzorak sa slučajnim odabirom početne tačke i jednakim korakom <i>Broj SSUs u uzoračkom univerzumu:</i> 192.242</p> <p><u>TSU – Ispitanik</u> <i>Definicija:</i> Član domaćinstva, 15-89 godina <i>Tip uzorkovanja ispitanika:</i> Prosto slučajno uzorkovanje bez zamjene <i>Metod odabira:</i> Slučajan odabir člana uzrasta 15-89 godina sa popisa svih članova ovog uzrasta <i>Broj TSUs u uzoračkom univerzumu:</i> 507.772</p>
Veličina uzorka	1214 domaćinstava, odnosno slučajno odabranih članova u totalu
Broj uzoračkih tačaka	Sa ovakvim pristupom jedna početna tačka je jedna uzoračka jedinica (PSU). Za uzorak veličine 1200 ispitanika i 8 ispitanika po početnoj tački, broj početnih tačaka (PSUs) iznosi 150.
Uzoračka greška	Marginalna greška +/-3.09%

Procedura uzorkovanja

U narednoj sekciji predstavljen je proces uzorkovanja koji smo primijenili u ovom istraživanju na nacionalno reprezentativnom uzorku.

I korak – Stratifikacija

Populacioni podaci za Crnu Goru (Popis 2011 i procjene za 2017. godinu) korišćeni su kako bi se napravili početni stratumi. Pri planiranju nacionalno reprezentativnih uzoraka, uobičajeno se koriste dvije varijable kako bi se napravili stratumi i procijenila njihova veličina i procentualna zastupljenost u uzorku – region (3 zvanična geo-ekonomska regiona koje koristi Uprava za statistiku Crne Gore - MONSTAT) i tip naselja, odnosno urban/rural (koju takođe koristi MONSTAT). Varijable region i tip naselja se istovremeno koriste kako za

stratifikaciju populacije, tako i za stratifikaciju uzorka i stoga su uzorci stratifikovani u dvije dimenzije (3x2 u Crnoj Gori).

Populacija 15-89			
	Tip naselja		Total
	Urban	Rural	
Sjever	59839	75796	135635
Centar	194686	50595	245281
Jug	74304	52552	126856
Total	328829	178943	507772

II korak – Procjena uzoračkih stratuma

Nakon kreiranja početnih stratuma i procjene njihove veličine (tj. njihove procentualne zastupljenosti u populaciji i uzorku), ispitanici se dodjeljuju početnim stratumima na osnovu kriterijuma proporcionalnosti – procenat ispitanika po stratumu proporcionalan je veličini stratuma, odnosno procenat ispitanika u uzoračkom stratumu jednak je procentu stanovnika u populacionom stratumu. Pri planiranju nacionalno reprezentativnih uzoraka, zapravo se uparuju proporcije populacionih stratuma koje saznajemo iz Popisa u cilju dobijanja uzoračke strukture koja je identična populacionoj strukturi, kao što se može vidjeti u tabeli ispod. Broj ispitanika u ćeliji (stratum=region*tip_naselja) se izračunava upotrebom sljedeće formule:

$$\text{Broj_ispitanika_u_stratumima_ćelija} = \frac{\text{Procenat_stanovnika_u_stratumima_ćelija}}{100} * \text{Ukupan_broj_ispitanika}$$

III korak – Alokacija uzoračkih tačaka

U skladu sa planiranom veličinom uzorka i brojem ispitanika po uzoračkoj tački, procjenjuje se broj uzoračkih tačaka upotrebom sljedeće formule:

$$\frac{\text{Broj_uzoračkih_tačaka}}{\text{Broj_ispitanika_po_uzoračkoj_tački}} = \frac{\text{Broj_ispitanika_u_stratumima_ćelija}}{\text{Ukupan_broj_ispitanika}}$$

Uobičajeno je planirati nešto veći broj uzoračkih tačaka nego što se dobije upotrebom ove formule. S obzirom na to da ovim računom dobijamo decimalni broj, zaokruživanjem procjenjujemo tačan broj uzoračkih tačaka po stratumu. Predložena alokacija prikazana je na tabeli ispod. Definisani broj ispitanika po uzoračkoj tački je 8.

Alokacija			
	Tip naselja		Total
	Urban	Rural	
Sjever	18	22	40
Centar	58	15	73
Jug	22	16	38
Total	98	53	151

IV korak – Odabir teritorija biračkih mjesta

Kada nam je poznata alokacija uzoračkih tačaka i broj uzoračkih tačaka u svakom stratumu, onda slijedi odabir teritorija popisnih krugova u okviru svakog stratuma. Teritorija jednog popisnog kruga predstavlja jednu uzoračku tačku. Popisni krugovi se biraju sa vjerovatnoćama proporcionalnim veličini (eng. Probabilities Proportional to Size, koristeći Lahirijev PPS kumulativni algoritam), što znači da veći popisni krugovi (sa više domaćinstava) imaju veću šansu da budu izabrani. Navedene informacije (I korak do IV koraka) ukazuju na to da se naš uzorački okvir ne sastoji od stanovnika, nego od teritorija popisnih krugova.

Teritorije popisnih krugova su podložne promjenama od jednog popisa do drugog. Popisni krugovi su definisani fizičkim (geografskim) granicama i svi ovi podaci postoje u bazi podataka koju koristimo za uzorkovanje. Ovi podaci se koriste i kao "priručnik" za anketare, odnosno mapa u elektronskom formatu, dajući mu/joj informaciju odakle da počne i gdje da ide.

V korak – Odabir domaćinstava

Domaćinstva se biraju nasumično metodom slučajnog koraka počevši od zadate adrese.

Ankete se ne obavljaju na adresi početne tačke. Prvi anketar treba da odabere takozvani START. Od početne tačke oni se kreću ka većim kućnim brojevima i idu desnom stranom ulice. Preskaču se po tri ulaza (kućna broja) i u ČETVRTOJ kući koja je sa iste strane kao i početna tačka, traži se prvo domaćinstvo gdje se može anketirati jedna osoba – to je Start. Od Starta, krećući se desnom stranom ulice ka većim rednim brojevima, bira se svaki ČETVRTI kućni broj – odnosno, ulazi se na ČETVRTOJ ADRESI U REDU, zatim OSMOJ ADRESI U REDU, itd. Na svakoj raskrsnici, anketar treba da se okrene na desno i nastavi da bira svaki ČETVRTI kućni broj. Ukoliko je u pitanju stambena zgrada sa četiri sprata ili manje, anketar treba da odabere dva stana u kojima pokušava da sprovede anketu. Ukoliko je, pak, u pitanju stambena zgrada sa pet ili više spratova, anketar treba da odabere tri stana.

U slučaju seoskih naselja, Korak je smanjen na dva.

Ponderisanje

Kao parametri za ponderisanje baze svih članova domaćinstva korišćeni su struktura domaćinstva definisana brojem članova domaćinstva, tip naselja (urban/rural), kao i status zaposlenja (zaposlen/nezaposlen/neaktivan). Za definisanje pondera za odabrane pojedince unutar domaćinstva sa kojima je realizovan individualni upitnik korišćena je jedna varijabla koja kombinuje region, tip naselja (urban/rural), pol i starosnu kategoriju ispitanika, kao i varijable obrazovanje i djelatnost u kojoj je pojedinac zaposlen. Vrijednosti ciljnih varijabli uzete su iz najnovijih dostupnih parametara populacije.

10. Literatura

Abel Polese, Gian Marco Moisè, Olha Lysa, Tanel Kerikmäe, Arnis Sauka & Oleksandra Seliverstova (2022) Presenting the results of the shadow economy survey in Ukraine while reflecting on the future(s) of informality studies, *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 30:1, 101-123.

Ahmad, N. (2007). Measuring the non-observed economy in Western Balkan countries: Practical lessons for transition economies. "Experiences and Challenges in Measuring National Income and Wealth in Transition Economies," International conference organized by the International Association for Research in Income and Wealth (IARIW) and the National Bureau of Statistics (NBS) of China.

Allingham, Michael G., and Agnar Sandmo. (1972). "Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis." *Journal of Public Economics*, 1(3-4): 323-338.

Belev, B. (2003). "The informal economy in the EU Accession Countries: Size, scope, trends and challenges to the process of EU enlargement", Center for Study of Democracy, Sofia.

Christie, E. and Holzner, M. (2004). "Household Tax Compliance and Shadow Economy in Central and Southeastern Europe". *The WIIW Balkan Observatory Working Papers No. 038*.

Centar za politike i upravljanje - CPU (2020) Rasvjetljavanje ekonomije u sjeni: Istraživanje neformalne ekonomije u četiri države Jugoistočne Europe

European Commission (2007). *Undeclared Work in the European Union*, Special Eurobarometer.

European Commission (2020). Undeclared work in the European Union. Special Eurobarometer 498.
European Bank for Reconstruction and Development (2016), BEEPS V report.

European Commission, Directorate-General for Taxation and Customs Union, Poniatowski, G., Bonch-Osmolovskiy, M., Smietanka, A., *VAT gap in the EU: report 2021*, Publications Office, 2021, <https://data.europa.eu/doi/10.2778/447556>

Eurostat (2013), European System of Accounts — ESA 2010.

Ekonomski fakultet Podgorica i UNDP (2013), *Neformalna zaposlenost u Crnoj Gori: Procjena obima i efekata*.

Gerxhani, Klarita. (2007). "Did You Pay Your Taxes? How (Not) to Conduct Tax Evasion Surveys in Transition Countries." *Social Indicators Research*, 80(3): 555-581.

Garvanlieva, Vesna, Vlatko Andonov, and Marjan Nikolov. (2012). "Shadow Economy in Macedonia." Center for Economic Analyses.

Hanousek, Jan, and Filip Palda. (2004). "Quality of Government Services and the Civic Duty to Pay Taxes in the Czech and Slovak Republics, and Other Transition Countries." *Kyklos*, 57(2): 237-252.

Hassan, Mai and Schneider, Friedrich (2016), Size and Development of the Shadow Economies of 157 Worldwide Countries: Updated and New Measures from 1999 to 2013. *Journal of Global Economics*, Volume 4, Issue 3.

Hudson, John, Colin C. Williams, Marta Orviska, and Sara Nadin. (2012). "Evaluating the Impact of the Informal Economy on Businesses in South East Europe: Some Lessons from the 2009 World Bank Enterprise Survey." *South East European Journal of Economics and Business*, 7(1): 99-110.

Hutton, M. E. (2017). *The Revenue Administration–Gap Analysis Program: Model and Methodology for Value-Added Tax Gap Estimation*. International Monetary Fund.

International Monetary Fund. (2021). *The Global Informal Workforce: Priorities for Inclusive Growth*. Deléchat, Corinne, and Leandro Medina, eds. Washington, DC: International Monetary Fund.

ILO (International Labour Organization). (2018). *Women and men in the informal economy: a statistical picture (third edition)* / International Labour Office – Geneva.

ILO (International Labour Organization). (2018a). *Informal Economy*. Geneva: International Labour Office, https://www.ilo.org/ilostat-files/Documents/description_IFL_EN.pdf.

Institut za strateške studije i prognoze (2007) *Radna snaga i zaposlenost u Crnoj Gori*.

Ipsos (2014). *Neformalno zapošljavanje i siva ekonomija u Crnoj Gori*.

ILO (2010). *A comparative overview of informal employment in Albania, Bosnia and Herzegovina, Moldova and Montenegro*. International Labour Office.

Johnson, Simon; Kaufmann, Daniel; Schleifer, Andrei, 1997. The unofficial economy in transition. *Brookings Papers on Economic Activity* 2, 159–239.

Kaufmann, D. and Kaliberda, A. (1996). "Integrating the unofficial economy into the dynamics of post socialist economies: A framework of analyses and evidence", in: B. Kaminski (ed.), *Economic Transition in Russia and the New States of Eurasia*, London: M.E. Sharpe, pp. 81-120.

Kazemier, Brugt, and Rob van Eck. (1992). "Survey Investigations of the Hidden Economy: Some Methodological Results." *Journal of Economic Psychology*, 13(4): 569-587.

Kelmanson, M. B., K. Kirabaeva, L. Medina, M. Mircheva, and J. Weiss. (2019). "Explaining the Shadow Economy in Europe: Size, Causes and Policy Options." IMF Working Paper 19/278, International Monetary Fund, Washington, DC.

Koettl, J. (2013) Does Formal Work Pay in Serbia? The Role of Labor Taxes and Social Benefit Design in Providing Disincentives for Formal Work in: Ruggeri Laderchi, C. and Savastano C. (eds.) *Poverty and Exclusion in the Western Balkans: New Directions in Measurement*, Springer.

Krstić, Gorana. (2015). "The Concept of the Survey of Business and Entrepreneurs Operating Informally." In *Formalizing the Shadow Economy in Serbia, Policy Measures and Growth Effects*, ed. Gorana Krstić and Friedrich Schneider, 13-19. New York: Springer International Publishing.

Krstić, Gorana, and Radulović, Branko. (2015). "The Shadow Economy in the Business and Entrepreneurial Sectors." In *Formalizing the Shadow Economy in Serbia, Policy Measures and Growth Effects*, eds. Gorana Krstić and Friedrich Schneider, 77-107, Springer International Publishing.

Krstić, G., Gashi, A. (2016). "Informal employment in the Western Balkans", International Scientific Conference: *Contemporary Issues in Economics, Business and Management*" (ed. V. Stojanović Aleksić), Faculty of Economics, University of Niš, Conference Proceedings, pp.153-164

Krstić, G., Radulović, B. (2018). *Siva ekonomija u Srbiji 2017: Procena obima, karakteristike učesnika i determinante*, NALED.

Lackó, M. (2000). Hidden economy – An unknown quantity? Comparative analysis of hidden economies in transition economies, 1989-95. *Economics of Transition* 8(1), 117-149.

Lewis, Alan. (1982). *The Psychology of Taxation*. Oxford: Martin Roberson.

Nerudova D, Dobranschi M. Alternative method to measure the VAT gap in the EU: Stochastic tax frontier model approach. *PLoS One*. 2019 Jan 28;14(1): e0211317. doi: 10.1371/journal.pone.0211317

Nikulin, Dagmara and Lechman, Ewa (2021), *Shadow economy in Poland: Results of the Survey*, pp 49-65 in *Shadow Economy in Poland*. Springer.

Putnins and Sauka (2012), Shadow Economy Index for the Baltic Countries 2009-2011, Centre for Sustainable Business at SSE Riga.

Putninš, Talis J., and Arnis Sauka. (2015). "Measuring the Shadow Economy Using Company Managers." *Journal of Comparative Economics*, 43(2): 471-490.

Putninš, Talis J., Arnis Sauka and Adriana AnaMaria Davidescu (2018). "Shadow economy index for Moldova and Romania 2015-2016", Technical Report. Centre for Sustainable Business at SSE Riga.

Putninš, Talis J., and Arnis Sauka. (2020). "Shadow economy index for Russia 2017-2018", Technical Report. Centre for Sustainable Business at SSE Riga.

Putninš, Talis J., and Arnis Sauka. (2021). "Shadow Economy Index for the Baltic Countries 2009-2020", Technical Report. Centre for Sustainable Business at SSE Riga.

Radović, M., Bakrač, R., Đurić, D., (2003) *Neformalna ekonomija i nezaštićeni rad u Crnoj Gori*, SSSCG i CRID, Podgorica.

Reilly, B. and Krstić, G. (2003). "Employees and Second Job-Holding in the Federal Republic of Yugoslavia: An Empirical Analysis." *Economics of Transition*, 11(1): 93-122.

Reilly, B., Krstić, G. (2019). Shadow Economy – Is an Enterprise Survey a Preferable Approach? *Panoeconomicus*, Vol. 66, Issue 5, 2019, pp. 589-610.

Republički zavod za statistiku. (2021). Statističkom godišnjaku Srbije 2021 str. 163.

Schneider, Friedrich, Andreas Buehn, and Claudio E. Montenegro. (2010). "New Estimates for the Shadow Economies all over the World." *International Economic Journal*, 24(4): 443-461.

Schneider, Friedrich, Buehn, Andreas and Montenegro, Claudio E. (2010) 'New Estimates for the Shadow Economies all over the World', *International Economic Journal*, 24: 4, 443 — 461.

Schneider, Friedrich, Gorana Krstić, Milojko Arsić, and Saša Randelović. (2015). "What Is the Extent of the Shadow Economy in Serbia?" In *Formalizing the Shadow Economy in Serbia, Policy Measures and Growth Effects*, ed. Gorana Krstić and Friedrich Schneider, 47-75. New York: Springer International Publishing.

SELDI (2016). Hidden Economy Indexes in Bulgaria 2002 – 2015: Results and Methodological Notes. Center for the Study of Democracy, Sofia.

SELDI (2020). Policy Brief no. 11, *Hidden economy in the Western Balkans 2020: Trends and policy options*.

Tedds, Lindsay M. (2010). "Keeping It off the Books: An Empirical Investigation of Firms that Engage in Tax Evasion." *Applied Economics*, 42(19): 2459-2473.

UNDP (2016). National Human Development Report, "Informal Work: From Challenges to Solutions".

Williams, Collin C. (2006). *The Hidden Enterprise Culture: Entrepreneurship in the Underground Economy*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

World Bank (2021). *The Long Shadow of Informality: Challenges and Policies*. World Bank, Washington DC.

Yitzhaki, Shlomo. (1974). "A Note on Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis." *Journal of Public Economics*, 3(2): 201-202.

Zavod za statistiku Crne Gore – MONSTAT (2013), Obračun bruto domaćeg proizvoda po institucionalnim sektorima za period 2010-2011. god. prema metodologiji Sistema nacionalnih računa (ESA 95)